अथ पञ्चमः पटलः।

स्नात्वा गुरुः कृतदिनान्तविधिः सुवासाः
स्वाचम्य नव्यवसनेन कृतोत्तरीयः।
बिम्बाग्रतः समुपविश्य पवित्रपाणि-
र्वन्देत साञ्जलिरथो गुरुविघ्नराजान्।।१।।

विमर्शिनी।

अथ पञ्चमेन पटलेनाधिवासविधिमाह-स्नात्वेति। अथो गुरुः स्नात्वा तदर्थं विशेषतो मन्त्रस्नानं कृत्वा कृतदिनान्तविधिः कृतसायन्तनसन्ध्याविधिः सुवासाः नववस्त्रधारी स्वाचम्य विशेषतो मन्त्राचमनं कृत्वा नव्यवसनेन कृतोत्तरीयः नवेन वस्त्रेण कृतोत्तरीयश्च भूत्वा पवित्रपाणिः, पवित्रस्य विशेषतो विधानात् सौवर्णं पवित्रं गृह्यते, तत्करोऽपि भूत्वा देवाग्रत एव किञ्चिद् दक्षिणतः समुपविश्य सम्यगुपविश्य साञ्जलिरञ्जलिमुद्रासहितः सन् गुरुविघ्नराजान् गुरून् विघ्नराजं च वन्देत।।१।।

विवरणम्।

इदानीं तद्दिने रात्रि (कृत्यं) प्रस्तौति-स्नात्वा गुरुरिति। प्रागेवास्तमयाद् विधिवत्

Shripuram Publications
www.shripuram.org

स्नात्वा सायन्तनसन्ध्याविधानं विधाय नवाम्बरधरः सोत्तरीयः समाचम्य मण्डपे प्रविश्य तद्बिम्बाग्रतः स्वायतने समुपविश्य गुरुवन्दनादि विदध्यात्। गुरुविघ्नराजानिति। गुरवश्च विघ्नराजो गणपतिश्चेति समासः। 'ओं गुं गुरुभ्यो नमः' इति गुरुमन्त्रः 'ओं गं गणपतये नमः' इति गणपतिमन्त्रः।

वामदक्षिणपार्श्वयोश्च वन्दनम्। वक्ष्यति च - 'गुरूनुदग्दक्षिणतो गणेशम्' इति। यद्वा गुरुशब्देन गुरुसमष्टिरपि गृह्यते। ओं परमात्माद्यशेषगुरुपारम्पर्यक्रमेण स्वगुरुपादाम्बुजं यावत् तावत् प्रणौमि। 'ओं परमगुररुभ्यो नमः'। 'ओं अवरगुरुभ्यो नमः' इति मूर्ध्न्यञ्जलिं कृत्वा पूर्वोक्तगुरुमन्त्रेण स्वगुरुवन्दनं वामभागे कुर्यात्। विघ्नराजश्च अश्चेति समासः, पुनर्बहुवचनम्। गणपतिर्दक्षिणभागे वन्दनीयः। अशब्देन विष्णुशिवादिरूपः[1] परमात्मा स्वाभिमतो देवो गृह्यते। स च तत्तन्मूलेन तत्तन्नाम[2]मन्त्रेणैव वा हृदुद्देशे वन्दनीय इति।।१।।

दग्ध्वा स्वास्त्रहुताशक्लृप्ततलपृष्ठव्यापकेनाभितो
मूलव्यापकतोऽपरौ मनुमयौ हस्तौ समुत्पाद्य च।
न्यस्तार्णाङ्गतरङ्गितास्त्रपरिदीप्ताग्रेण हस्तद्वये-
नास्त्रेणातनुयात् त्रितालदशदिग्बन्धाग्निसालोदयान्।।२।।

विमर्शिनी।

ततः स्वास्त्रहुताशक्लृप्ततलपृष्ठव्यापकेन स्वस्वास्त्रमयाग्निना कृतेन तले पृष्ठे च व्यापकेन प्राक्तनौ हस्तौ दग्ध्वा अभितो मूलव्यापकतोऽपरौ मनुमयौ हस्तौ च समुत्पाद्य न्यस्तार्णाङ्गतरङ्गितास्त्रपरिदीप्ताग्रेण न्यस्तमूलमन्त्राक्षराङ्गत्वादुज्ज्वलितं न्यस्तास्त्रमन्त्राङ्गुल्यग्रत्वात् परिदीप्ताग्रं च यत् तेन हस्तद्वयेन अस्त्रेणास्त्रमन्त्रेण त्रितालदशदिग्बन्धाग्निसालोदयान् तालत्रयं दशदिग्बन्धमग्निप्राकाराणामुद्गमं चातनुयात्। अत्रायं प्रयोगविधिः- यथोक्तप्रकारेण स्वासन उपविश्य गुरुगणपतिवन्दनानन्तरं करयोर्दहनबुद्ध्या स्वस्वास्त्रेण तले पृष्ठे च व्याप्य उत्पादनबुद्ध्या तयोः परितश्च मूलेन व्याप्य मूलमन्त्रस्याक्षराण्यङ्गानि च यथास्थानं विन्यस्यास्त्रेणाङ्गुलीनामग्रेषु च प्रत्येकं विन्यस्य ताभ्यां कराभ्यां तालत्रयदिग्बन्धनाग्निप्राकारान् कुर्यादिति।।२।।

---

१. 'इति मन्त्रः' च पाठः २. 'तन्मन्त्रे' क. ख. पाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

दग्ध्वेति। हस्तावित्याकर्षः। प्रतिपत्तिरियमुक्ता। स्वास्त्रमेव हुताशस्तेन क्लृप्तं कृतं करयोस्तले पृष्ठे च व्यापकं तेन तौ हस्तौ दग्ध्वेति। अभितो मूलव्यापकत इति। ततो मूलेन करयोरभितः पार्श्वयुगले व्यापकं तेन मन्त्रमयतया तयोस्समुत्पादनमित्यपि प्रतिपत्तिरुक्ता। अभितो व्यापकं हि कृत्स्नव्यापकं भवति। मूलव्यापकेन हस्तयोः समुत्पादनं तयोस्सामान्यतो मन्त्रमयत्वं च साध्यत इति भावः। न्यस्तार्णेति। पूर्वं पूजापटलभाविनयेन मूलवर्णान् करशाखासु विन्यस्य तदङ्गान्यपि तथा विन्यस्य पुनः स्वास्त्रमुभयाङ्गुल्यग्रेषु विन्यसेत्। तरङ्गितं शोभितं त्रितालं तालत्रयम्। अग्निसालोदयो दशदिगभिव्यक्तास्त्रमूर्त्याश्रयतया समन्तादग्निप्राकाराभिव्यङ्ग्यः। स च प्राकार एकस्त्रयो वा स्युः।।२।।

मार्ताण्डावरतारजप्[1]तपवनायामक्रमोन्मेषिते
स्वस्मिन् भूमनि नामरूपभुवनस्फूर्जासमष्ट्यात्मनि।
आस्थायास्त्रसमीरयामविधिना संशोध्य नाडीत्रयं
तारांशत्रितयासुरोधविधिना वाथात्मशुद्धिं चरेत्।।३।।

विमर्शिनी।

ततो मर्ताण्डावरतारजप्तपवनायामक्रमोन्मेषिते द्वादशसंख्यावरोऽधमो यस्य प्रणवजपप्राणायामस्य, तत्क्रमादुन्मेषिते प्रकाशिते नामरूपभुवनस्फूर्जासमष्ट्यात्मनि नामरूपमयस्य शब्दार्थमयस्य भुवनस्य स्फूर्जा वर्धनं तस्य समष्टिरूपे स्वस्मिन् भूमनि ऐश्वर्यातिशये आस्थाय, गुरुः द्वादशवारप्रणवप्राणायामेनाखिलभुवनसमष्ट्यात्मा देवो भूत्वेत्यर्थः। अस्त्रसमीरयामविधिना अस्त्रमन्त्रप्राणायामविधानेन वा तारांशत्रितयासुरोध-विधिना प्रणवांशत्रयप्राणायामविधानेन वा स्वस्य नाडीत्रयं संशोध्याथात्मशुद्धिं जीवात्मनः परमात्मयोगेन शुद्धिं चरेत्।।३।।

विवरणम्।

मार्ताण्डावरेति। द्वादशावृत्त्या प्रणवजपेन कुम्भकप्राणायामं कुर्यात्। तस्यैकत्वे तेन क्रमादुन्मेषिते त्रित्वे तु तेषां क्रमेण उन्मेषिते, उन्मेषः स्फूर्तिः। किमुन्मेषणीयमित्याह-

---

१. 'जापप' इति मूलकोशपाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

स्वस्मिन् भूमनीति। भूमा महत्ता तद्विशेषणं नामरूपभुवनस्फूर्जासमष्ट्यात्मनीति। नामरूपमात्रस्फूर्त्त्या व्यष्ट्यात्मा हि तावत् स्वयमवस्थितः तस्य नामभुवनसफूर्त्त्या रूपभुवनस्फूर्त्त्या च समष्ट्यात्मरूपे स्वस्मिन्भूमनीत्यर्थः। कुम्भकप्राणायामे धारणा-विषयोऽप्यनेनोक्तः। स्थूलसूक्ष्मपरतया त्रित्वाच्च क्रमोन्मेषोपपत्तिः। स्वस्मिन् भूमनि आस्थाय नाडीत्रयं संशोध्य, अथ आत्मशुद्धिं चरेदित्यन्वयः। आस्थानमवस्था मातृकोदयपर्यन्तम्, एवं भावस्थैर्यसिद्धये तात्पर्यतोऽवस्थानं च। अस्त्रसमीरयामविधिना तारांशत्रितयासुरोधविधिना वेति मन्त्रविकल्पः। समीरयामोऽसुरोधविधानं च प्राणयामः। आत्मशुद्धिमिति। त्रिधा ह्यात्मावस्थितो जीवो देहो जातमिति। तत्र जीवस्य परमात्मापत्त्या शुद्धिः, देहस्य नित्यपञ्चभूतरूपस्य स्वस्वकारणापत्त्या, जातस्य तु अनित्यपञ्चभूतरूपस्य शोषणादिभिः शुद्धिरिति विभागः। प्रक्रियान्तरेणाप्यात्मशुद्धिसद्भावोऽथात्मशुद्धिं चरेदिति सूचितम्। नाडीशुद्धावस्त्रपक्षे स एव मन्त्रः। तारांशपक्षे ते मन्त्रा भिन्ना इति।।३।।

नाड्या दक्षिणया त्रिवारमुदितेनामा विमुच्यानिलं
षड्वारेण तया प्रपूर्य परिकुम्भ्य द्वादशावर्तिना।
व्यामुञ्चेदिडया तथैव परिशोध्येडामुमा मारुतं
मुञ्चेत् पिङ्गलया ततस्तदुभयेनापूरयेदीरणम्।।४।। [1]

विमर्शिनी।

नाडीशुद्धिमाह-नाड्येति। त्रिवारमुदितेन जप्तेन अमा अम्बीजेन दक्षिणया पिङ्गलया नाड्या अनिलं प्राणं विमुच्य रेचयित्वा, तया पिङ्गलयैव षड्वारेण अंबीजेन प्राणं प्रपूर्य, द्वादशावर्तिना तेनैव अंबीजेन पिङ्गलया परिकुम्भ्य, तं प्राणमिडया वामनाड्या व्यामुञ्चेद् रेचयेत्। तथैव पिङ्गलया प्रोक्तप्रकारेणैव उमा उंबीजेन इडामपि परिशोध्य पिङ्गलया मारुतं मुञ्चेत्। ततस्तदुभयेन तन्मार्गाद्वयेन अं उं इति बीजद्वयेन च ईरणं वायुमापूरयेत्।।४।।

विवरणम्।

तारांशैर्नाडीशुद्धिं दर्शयति-नाड्या दक्षिणयेति। उदितेनेति। मनसोच्चारितेन। अमेति। तारस्य आद्यंशो बीजमन्त्रत्वेन गृहीतः। षड्वारेण द्वादशावर्तिनेति।

---

१. 'भयाभ्यां वायुमापुरयेत्' ज. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

अत्राप्येतदनुषङ्गः। तथैवेति। रेचकादित्रयमावृत्तिक्लृप्तिश्चातिदिश्यते। इडामिति वामनाडीम्। उमेति तारमध्यमांशः। परिशोध्येत्यनेन सुषुम्नाग्रन्थिभेदनलक्षणा शुद्धिरुक्ता। यदाहुः - पूरयित्वा मूर्धभ्रूमध्यतालुकण्ठहृदयेषु स्थितान् ग्रन्थीन् निर्भिद्य मूलाधारं प्रापय्येति। कुम्भकेनासौ नाडीपथस्सुशुद्धो भवति। तथाच तदा धारणापि सिद्धा भवति। व्यामुञ्चेदिडयेति। अयमेव वा रेचकोऽभिप्रेतः। मुञ्चेत् पिङ्गलयेत्यपि। (म? अ) मिति रेचको वा स्यात्। तदुभयेनेति। शुद्धेन नाडीद्वयेन ईरणमिति। प्राणं सुषुम्नायां पूरणे समारम्भ एवायं भवति।।४।।

नाडीद्वन्द्वाभिपूर्णं मरुतमुभयमार्गानुरोधात् सुषुम्ना-
सुष्यामाकृष्य तद्वन्ममिति परिजपन्नङ्गवारं प्रपूर्य।
सन्धार्यादित्यवारं विदलितनिखिलग्रन्थिकां ब्रह्मनाडी-
मप्येवं शोधयित्वा बहिरथ मरुतं रेचयेद् व्यत्ययेन।।५।।

विमर्शिनी।

नाडीद्वन्द्वाभिपूर्णं नाडीद्वयेन पूरितं मरुतं वायुम् उभयमार्गानुरोधाद् मार्गद्वयानुसारेण सुषुम्नासुष्यां मध्यनाडीद्वारे आकृष्यानीय तद्वत् पूर्ववद् अङ्गवारं षड्वारं मं इति परिजपन् सुषुम्नां प्रपूर्य आदित्यवारं द्वादशवारं सन्धार्य विदलितनिखिलग्रन्थिकां भेदितपञ्चग्रन्थिं ब्रह्मनाडीं सुषुम्नामप्येवं शोधयित्वा अथ मरुतं व्यत्ययेन पिङ्गलया पूरितमिडया, इडया पूरितमपि पिङ्गलया च बहिः रेचयेत्।।५।।

विवरणम्।

उभयमार्गानुरोधादिति। पिङ्गलेडामार्गयोः प्रत्यावृत्तिनिरोधात्। यद्वा मार्गद्वयेऽपि मूलाधारावेशगतिं प्रत्युत्साहोऽनेनोक्तः। सुषुम्नासुष्यामाकृष्यति सुषुम्नाया मूलेऽस्ति विवरस्तस्मिन् प्रापय्येत्यर्थः। तद्वदिति। अयमेवात्र पूरक इति। भावः। सन्धार्यादित्य-वारमिति। परिजपन्नित्यनुषङ्गः। कुम्भकाभिप्रायमेतत्। विदलितनिखिलग्रन्थिकामिति। फलतया विशेषणम्। सन्धारणप्रकारोऽप्यर्थाद् दर्शितः। सकलग्रन्थिविदारणशक्त्याकारेणेयं मानससन्धारणेति। यदाहुः हृदयकण्ठतालुभ्रूमध्यमूर्धस्थान् ग्रन्थीन् निर्भिद्येत्यादि।

१. 'रस्थ म' इति ख. घ. पाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

ब्रह्मनाडीसुषुम्नाव्यत्ययेन रेचयेदिति। मूलाधाराद् द्वादशान्तपर्यन्तं[1] प्राणशक्तिद्वय मिथः श्लिष्टं पूरितं तथैव च कुम्भितं पुनः रेचनकाले द्वादशान्तसीमतो दक्षिणस्य वामभागेन वामस्य च दक्षिणभागेन तथा मिथः श्लिष्टस्यैव मूलाधारपर्यन्तं प्रत्यावृत्तिः। ततो वामदक्षिणनाडीभ्यां च बहिः रेचनमिति भावः। धारणायामस्त्रपक्षे तत्तेजसा[2] ग्रन्थिसंहारकतयानुसन्धानं कार्यमिति।।५।।

प्रभञ्जनं पिङ्गलया बहिस्त्यजेद्
विकारसङ्ख्यैः प्रणवैरथेडया।
प्रपूरयेत् तद्द्विगुणैश्चतुर्गुणैः
प्रपूरितं ब्रह्मपथे प्रकुम्भयेत्।।६।।

विमर्शिनी।

रेचकादिना प्राणायामविशेषमाह - प्रभञ्जनमिति। अथ विकारसङ्ख्यैः षोडशवारमावर्तितैः प्रणवैः पिङ्गलया प्रभञ्जनं वायुं बहिस्त्यजेत्। इडया तद्द्विगुणैः द्वात्रिंशत्सङ्ख्यैः प्रपूरयेत्। चतुर्गुणैश्चतुष्षष्टिसङ्ख्यैः प्रपूरितं प्रभञ्जनं ब्रह्मपथे सुषुम्नायां प्रकुम्भयेत्।।६।।

विवरणम्।

प्रणवप्राणायाममाह - प्रभञ्जनमिति। प्राणवायुं विकारसङ्ख्यैः प्रणवैर्बहिस्त्यजेदिति। षोडशावृत्तिजपेन रेचनमुक्तम्। अथेडया तद्द्विगुणैः प्रपूरयेदिति। द्वात्रिंशदावृत्त्या जपेन पूरणम्। चतुर्गुणैः प्रकुम्भयेदित्यन्वयः। ब्रह्मपथस्सुषुम्ना तस्यां चतुष्षष्ट्यावृत्त्या जपेन कुम्भनमेतत्। इह द्वादशान्तारम्भं रेचनं तत्पर्यन्तं च पूरणमाद्वादशान्तमूलाधारं कुम्भनमिति ज्ञेयम्।।६।।

शुद्धब्रह्मपथप्रसारिपरमात्मार्चिष्कलापाततो
[3]जाग्रज्जीवपुनर्विमोहनमिषद्दुर्वासनापासनम्।
कृत्वा रेचककर्म पूरकविधौ[4] स्वस्थानमास्थाय चे-
त्येवं कुम्भककर्मणा स्वपरमैश्वर्यं सुधीर्भावयेत्।।७।।

---

१. 'न्त' घ. पाठः। २. 'सो' ग. पाठः। ३. 'जन्यात्मोद्बोधाविरोधिमो' क. ग. ञ. ढ. पाठः। ४. 'मपि ज्ञानादिसम्पादकं तच्चैवं विदधित भूमनि सुधीरास्थापकं कुम्भकम् ।। ङ' क. ग. ञ. ढ. पाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

रेचकादेरभिसन्धिमाह-शुद्धेति। शुद्धब्रह्मपथप्रसारिपरमात्मार्चिष्कलापाततः शुद्धे ब्रह्मपथे सुषुम्नायां प्रसारिण्याः परमात्मनस्तेजस्कलाया आपाततः संस्पर्शनेन हेतुना जाग्रज्जीवपुनर्विमोहनमिषद्दुर्वासनापासनम् उद्बुध्यमानस्य जीवस्य पुनर्विमोहनाय मिषन्त्याः प्रेक्षन्त्या दुर्वासनाया दुष्टरूपिण्या वासनाया अपासनं निरसनं तद्रूपं रेचककर्म कृत्वा पुरकविधौ स्वस्थानं वायोरन्तर्मुखत्वमास्थाय चेत्येवं रेचकं पूरकं च बुद्ध्या विमृश्य सुधीः प्रसन्नधीर्भूत्वा कुम्भककर्मणा स्वपरमैश्वर्यं स्वस्य जीवस्य परमात्मसमानमैश्वर्यं भावयेत्।।७।।

विवरणम्।

प्रतिपत्तिमपि दर्शयति - शुद्धब्रह्मपथेति शुद्धब्रह्मपथे प्रसारिण्या परमात्मार्चिष्कलाया आपातेन जन्यस्यात्मबोधस्य विरोधिनि मोहे मिषन्त्या दुर्वासनाया अपासनं प्रभञ्जनं पिङ्गलयेत्युक्तम्। रेचककर्म कृत्वेति। इह द्वादशान्तादिरेचनं तदन्तं पूरणं मूलाधारादि-द्वादशान्तान्तं कुम्भकमिति बोद्धव्यम्। रेचकसमये परमार्चिष्कलाया आपातस्तत्सम्पातसमये दुर्वासनापायश्च चिन्तनीयः। यद्वा दुर्वासनापदेन कुण्डलिनीफणावरणमुच्यते। यदुक्तम् .... तदा तदापारं चिन्तयेदिति। पूरकमपि ज्ञानादिसम्पादकमिति। परमात्मार्चिष्कलासम्पातमहिम्ना स्वात्मनः स्वाभाविकज्ञानैश्वर्यादिसम्पूर्णत्वं चिन्तनीयम्। भूमन्यास्थापकं कुम्भकमिति। तस्य तथा पूर्णस्य स्वमहिमनि स्थितिं कुम्भके चिन्तयेत्। सुधीरिति तथानुसन्धानकौशलमुक्तम्।।७।।

उन्नीय हंसमनुनाधरचक्रतस्त-
मर्काम्बुजस्थपरमात्मनि सङ्गमय्य।
व्याख्यास्यमानविधिना वसुधादितत्त्व-
जातं विलाप्य तनुयात् तनुशोषणाद्यम्।।८।।

विमर्शिनी।

अथात्मशुद्धिमाह - उन्नीयेति। हंसमनुना 'ओं हेसः' इति मन्त्रेण अधरचक्रतः मूलाधारात् तं जीवात्मानम्, उन्नीयोर्ध्वं नीत्वा अर्काम्बुजस्थपरमात्मनि द्वादशान्तसहस्रदल-

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

पद्मस्थितपरमात्मनि सङ्गमय्य संयोज्य व्याख्यास्यमानविधिना बिम्बशोधने वक्ष्यमाणरीत्या वसुधादितत्त्वजातं पृथिव्यादितत्त्वसमूहं विलाप्य स्वे स्वे कारणे संयोज्य तनुशोषणाद्यं शरीरस्य शोषणदहनाद्यं तनुयात्।।८।।

विवरणम्।

तमधरचक्रतो हंसमनुनोन्नीय अर्काम्बुजस्थपरमात्मनि सङ्गमय्येत्यन्वयः। अधरचक्रं मूलाधारपद्मम् अर्काम्बुजं द्वादशान्तपद्मं हंसमनुजपं तदीयाद्यक्षरेणोन्नयन्नन्त्याक्षरेण परमात्मनि योजयेदिति भावः। व्याख्यास्यमानविधिनेति। बिम्बशोधनविधाविति शेषः। वसुधादितत्त्वजातमिति। जातं निचयः। भूतेष्विन्द्रियोपसंहारोऽप्यनेन सूचितः। विलाप्येति। अर्काम्बुजस्थपरमात्मनीत्यनुषङ्गः। यद्वा वसुधादि विलाप्येति सम्बन्धः। अत्रान्तरा वसुधादेर्विशेषणं करोति तत्त्वजातमिति। तत्तु वसुधादि अजातं जातांशरहितं विलाप्येति जातांशस्यावशेषणमपि लभ्यते। वसुधादिभ्यो जातो देहलक्षणः पिण्डो जातम्। यद्वा निजलिङ्गशरीरकार्यमिह वसुधाद्युक्तम्। शुक्लशोणितं जन्तु तदन्तर्गतं जातम्। अथवा जातमित्यधिकरणे क्तः स्वदेह एव किञ्चिद् विराड्देहेऽण्डकपालमिव तदुत्पत्त्याद्यधिकरणमभ्युपगम्यते तदिह जातमभिप्रेतमिति। तनुयात् तनुशोषणाद्यमिति। तनुशब्देन जातांशग्रहणम्।।८।।

स्वस्वार्हनाड्या नृपदन्तवर्ण-
सङ्ख्यासमभ्यस्तनिजार्हबीजः[1]।
कुर्यात् क्रमाद् रेचकपूरकौ च[2]
सकुम्भकौ शोषणपूर्वकेषु[3]।।९।।

विमर्शिनी।

शोषणादिष्वितिकर्तव्यतामाह - स्वस्वार्हेति। शोषणपूर्वकेषु स्वस्वार्हनाड्या स्वस्वयोग्यया नाड्या नृपदन्तवर्णसङ्ख्यासमभ्यस्तनिजार्हबीजः षोडशद्वात्रिंशच्चतुःसङ्ख्याभिरावर्तितेन निजनिजबीजेन युक्तः। अत्र वर्णशब्देन चतुष्षष्टिसङ्ख्या[4] वा विवक्षिता। मन्त्री क्रमाद् रेचकपूरकौ सकुम्भकौ कुर्यात्।।९।।

---

१. 'जम्' क. पाठः। २. 'तु' त. पाठः। ३. 'तु' ग. ञ. पाठः। ४. 'ख्या वि' क. पाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

स्वस्वार्हनाड्येति। शोषणे रेचकविधौ पिङ्गलयेत्यादि द्रष्टव्यम्। वर्णशब्देनैक-पञ्जाशच्चतुष्षष्टिर्वा सङ्ख्या गृह्यते। यं रं वमिति च शोषणाद्यर्हाणि बीजानि।।९।।

इडामुखे नाभिसरोरुहे च
धूम्रं विचिन्त्यानिलमण्डले यम्।
संयोज्य[1] तद्योगजवायुनाङ्गं
संशोष्य तं पिङ्गलया प्रमुञ्चेत्।।१०।।

विमर्शिनी।

इडामुखे नाभिसरोरुहे चानिलमण्डले षड्बिन्दुयुक्तवृत्तात्मके वायुमण्डले धूम्रं यंबीजं विचिन्त्य तन्मण्डलद्वयमन्योन्यं संयोज्य तद्योगजवायुना तद्योगाज्जातमहावायुना अङ्गं शरीरं संशोष्य तं वायुं पिङ्गलया प्रमुञ्चेत्।।१०।।

विवरणम्।

इडामुख इति। प्रथमं पिङ्गलया यंबीजेन षोडशमात्रया रेचकं कार्यमिति। संयोज्येति पूरकाभिप्रायम्। यद्वा त्रिंशन्मात्रया यंबीजेन पूरकं कुर्वन् संयोजयेदित्यर्थः। नाभावेव च संयोजनमिष्यते। अत्राध्यात्मिकस्य वायोर्बाह्येन संवर्तकवायुना तादात्म्यं संयोगेन क्रियते। एवं दहनप्लावनयोरपि ज्ञेयम्। तद्योगजवायुनाङ्गं संशोष्येति कुम्भकाभिप्रायम्। तदा धारणाविषयोऽप्येवं सूचितः। नाभिगतवायुबिम्बकलासु कृत्स्नदेहव्यापिनीषु तच्छोषणीषु तदा धरणोति। अङ्गमिह कृत्स्नो जातांशः। यद्वांहःसंशो-ष्येति पाठः। पापपुरुषं संशोध्येत्यर्थः। यदाहुः- 'महापातकपञ्चाङ्गमि'त्यादि।।१०।।

एतन्मुखे हृत्कमले च वह्ने-
र्बिम्बे[2]ऽरुणं[3] रं सुमतिर्विचिन्त्य।
संयोज्य तद्योगजवह्निनाङ्गं
सन्दह्य मुञ्चेदिडया बहिस्तम्।।११।।

---

१. 'संशोध्य त' च. पाठः। २. 'बिजेऽरु' ढ. पाठः। ३. 'णे' इति मूलकोशपाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

सुमतिः शोषणदहनादिकाले तत्तदात्मयोगं[१] ध्यातुं कुशलः एतन्मुखे पिङ्गलामुखे हृत्कमले च सस्वस्तिकत्रिकोणात्मके वह्नेर्बिम्बे अरुणं रंबीजं विचिन्त्य तदुभयं संयोज्य तद्योगजवह्निना अङ्गं शरीरं संदह्य तमग्निमिडया बहिर्मुञ्चेत्।।११।।

विवरणम्।

एतन्मुख इति। पिङ्गलमुखे। सुमतिरिति। मूलाधारेण वायोः सुषुम्नायां प्रवेशादि चिन्तनीयम् इति सूचितम्। य(दा) द्वादशकलायोगः, तदा च शोषणे तद्वाय्वारूढं सूर्यबिम्बमपि द्वादशकलं चिन्तनीयम्। प्लवेन सौधार्चिषामपि षोडशकलम्। अथवा शोषणादिषु षड्बिन्दुलाञ्छितवृत्ताकाराद्यनुसन्धानमुक्तम्। यदाहुः- "नाभेरधस्ताद् धूम्रवर्णं षड्बिन्दुलाञ्छितं वृत्ताकारं मध्यगतयंबीजं वायुमण्डलम्" इति। हृदि बन्धूकारुणं सवस्तिकलाञ्छितत्रिकोणमध्यगतरंबीजमिति। द्वादशान्तेऽतिधवलं वृत्ताकारं मध्यगतवंबीज-मिति। पूरकादिसर्वं पूर्ववदेव। अंहस्सन्दह्येति वा पाठः, प्राग्वदर्थः।।११।।

इडामुखेऽर्काम्बुरुहे च बिम्बे
सौधार्चिषे वं परिचिन्त्य शुभ्रम्।
संयोज्य तस्मात् परचित्सुधाम्बु-
पूरं प्रवर्षेद् भुवनाप्लवार्हम्।।१२।।

विमर्शिनी।

इडामुखेऽर्काम्बुरुहे द्वादशान्तकमले च वृत्तात्मकचान्द्रे बिम्बे च शुभ्रं वंबीजं परिचिन्त्य संयोज्य तस्मादुभयमिलिताद् बिम्बाद् भुवनाप्लवार्हं सकलभुवनाप्लावनसमर्थं परचित्सुधाम्बुपूरं परचैतन्यामृतप्रवाहं प्रवर्षेत्।।१२।।

विवरणम्।

सौधार्चिषे बिम्ब इति। सुधार्चिः सोमः। भुवनाप्लवार्हमिति। जातांशस्य ब्रह्माण्डतया प्राग्भवितत्वादुक्तम्। पापपुरुषदहने तु तथा शुद्धस्य केवलजातांशस्य प्लावनं भवति। जातांशस्यैव दहने तस्य भस्मभूतस्येति बोद्धव्यम्।।१२।।

---

१. 'त्मतया' ग पाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

काठिन्यरन्ध्रीकरणे विधाय
स्वबीजतः सोऽहमिति ब्रुवाणः।
आयोज्य जीवं तदुपाधितत्त्वं[1]-
सृष्ट्यब्दवृद्ध्यादिविधिं विदध्यात्॥१३॥

विमर्शिनी।

स्वबीजतः लं हं इति पृथिव्याकाशबीजाभ्यां काठिन्यरन्ध्रीकरणे काठिन्यकरणं सुषिरीकरणं च विधाय सोऽहमिति ब्रुवाणः सन् जीवमायोज्य हृदयं प्रापय्य तदुपाधितत्त्वसृष्ट्यब्दवृद्ध्यादिविधिं तस्य जीवस्योपाधिभूतस्य तत्त्वसमूहस्य सृष्टिसंवत्सरपरिपाकाण्डभेदादिकं च विदध्यात्। अत्रायं प्रयोगक्रमः- तालत्रयाद्यनन्तरं द्वादशप्रणवप्राणायामेन स्वयं प्रपञ्चस्वरूपो भूत्वा नाडीशोधनं रेचकादिकं च कृत्वा हंसमनुना जीवं परमात्मनि संयोज्य मूलप्राणायामेन सामरस्यं[2] विधाय तत्त्वसंहारं शोषणाद्यं च कृत्वा सोऽहमिति जीवमायोज्य पुनस्तत्त्वसृष्टिं संवत्सरमपि पाकादिकं कुर्यादिति॥१३॥

विवरणम्।

काठिन्यन्ध्रीकरणे इति। तस्मिन् जलात्मनि परचिति शक्तिमात्रशेषतया प्रलीनस्य पार्थिवस्य जातांशस्य परमाण्वादिदशाक्रमेण घनतापत्तिरिह काठिन्यम्। तदन्तर्महतोऽवकाशस्य निष्पत्ती रन्ध्रीकरणम्। लंहंबीजयोर्जपेन पादाग्रमूर्ध्नोर्न्यासेन कुम्भकेन प्राग्वत् प्राणायामैर्वा कार्यमेतत्। जीवं सोहमिति ब्रुवाण आयोज्येति। द्वादशान्तपद्मतो हृदि मूलाधारे वा प्रागुक्तवैलोम्येन आयोजनमेतदुक्तम् तदुपाधितत्त्वसृष्टीति। व्याख्यास्यमानविधिनैवै तत्। किं तु प्राग्भूतेन्द्रियतन्मात्राणां सह संहृतत्वात् सहैव सर्गोऽपि स्यादित्यवबोद्धव्यम्। आदिशब्देन अण्डभेदनमुक्तम्॥१३॥

लिप्या नियम्यासुमिनाब्जमध्या-
दाद्यर्णरूपामृतवारिधाराम्।
स्वस्योत्तमाङ्गे परिपात्य देह-
माप्लाव्य तन्वीत तया शरीरम्॥१४॥

---

१. 'त्त्वं' ग पाठः, २. 'समारस्यं' ख. पाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

ततो लिपिभावनां प्रस्तौति - लिप्येति। लिप्या असुं प्राणं नियम्य इनाब्जमध्याद् द्वादशान्तकमलकर्णिकायाः आद्यर्णरूपामृतवारिधाराम् अकारादिक्षकारान्ताक्षररूपामृतजलधारां स्वस्योत्तमाङ्गे स्वशरीरस्य मूर्ध्नि परिपात्य परितः पातयित्वा देहमाप्लाव्य तया लिप्या शरीरं तन्वीत, लिपिन्यासं कुर्यादित्यर्थः।।१४।।

विवरणम्।

लिप्या नियम्यासुमिति। असुः प्राणः। इनाब्जमध्यादिति। द्वादशान्तगताधोमुखकमलमध्यगतसोमादित्यर्थः। आद्यर्णपदेन अकारादिक्षकारान्तवर्णग्रहणम्। स्वस्येति। स्वदेहात्मनः स्वहृद्गतजीवात्मनश्चेत्यभिप्रेयते। उत्तमाङ्गं शिरःस्थानम्।।१४।।

भूतानि पञ्च परमात्मनि संविलाप्य
शोषादिपञ्चकविधिं प्रविधाय जीवम्।
आयोज्य चात्मन इमानि वियन्मुखानि
सृष्ट्वा लिपिन्यसनपश्चिममाचरेद् वा।।१५।।

विमर्शिनी।

अथवा ततो न्यूने[१] पक्षे जीवात्मनः परमात्मयोजनानन्तरं पञ्चभूतान्यपि क्रमेण परमात्मनि संविलाप्य शोषादिपञ्चकविधिं शोषणदाहनप्लावनकाठिन्यसुषिरीकरणानि प्रविधाय जीवमायोज्य च आत्मन इमानि वियन्मुखन्याकाशादीनि सृष्ट्वा लिपिन्यसनपश्चिममाचरेत्।।१५।।

विवरणम्।

इह प्रसङ्गान्नित्यपूजादिषु संक्षिप्तां देहशुद्धिं दर्शयति - भूतानि पञ्चेति। भूतशब्देन तन्मात्राद्यवस्थानां भूतानां ग्रहणम्। जीवमायोज्येति अत एव प्राग्जीवस्य द्वादशान्ते रक्षा च प्राग्वदुक्तेति ज्ञेयम्। लिपिन्यसनपश्चिममिति। संवत्सरवृद्ध्यण्डभेदनाद्यभिप्रायम्।।१५।।

---

१. 'न' ख. पाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

पूर्वोक्तरेचकमुखैः परमात्मभाव-
मालम्ब्य शोषदहनाप्लवनं यथोक्तम्।
आधाय चिन्मयसुधाम्बुभिरात्मदेहं
कुर्वीत वा लिपिमयं लघुसम्प्रयोगे॥१६॥

विमर्शिनी।

अथवा लघुसंप्रयोगे लघुक्रियायां पूर्वोक्तरेचकमुखैः 'प्रभञ्जनं पिङ्गलये'त्याद्युक्तैः रेचकमुखैः परमात्मभावं पारमात्म्यमालम्ब्य आश्रित्य यथोक्तं तथा शोषदहनाप्लवनमाधाय चिन्मयसुधाम्बुभिः चैतन्यमयामृतरसैः आत्मदेहं स्वशरीरं लिपिप्राणायामादिना लिपिमयं कुर्वीत, प्लावनानन्तरमेव लिपिप्राणायामादिकं कुर्यादित्यर्थः॥१६॥

विवरणम्।

लघुसम्प्रयोग इति। पूर्वोक्तादपि लघुतरः समीचीनश्चैवायं प्रयोग इति भावः॥१६॥

षड्भिर्दोस्तलपृष्ठपार्श्वयुगले व्याप्य व्यतीहारतो
ज्येष्ठाद्यङ्गुलिषु स्वरैरपि परैः सव्यापसव्यक्रमात्।
तर्जन्यादितदन्तिमं न्यसतु पर्वाग्रेषु कादीन् हल-
क्षार्णानि[१] प्रथमायुगे युगपदङ्गानि प्रसिद्धक्रमात्॥१७॥

विमर्शिनी

लिपिन्यासमाह - षड्भिरिति। दोस्तलपृष्ठपार्श्वयुगले करयोस्तले तत्पृष्ठे तत्पार्श्वयुगले च अकाराद्यूकारान्तैः षड्भिः स्वरैः व्यतीहारतः अन्योन्यतः सव्यापसव्यक्रमात् ह्रस्वैः सव्ये, दक्षिणे दीर्घैः अपसव्ये वामे च क्रमात् व्याप्य तर्जन्यादितदन्तिमं[२] तर्जन्यादितर्जन्यन्तं यथा तथा पर्वाग्रेषु पर्वस्वग्रेषु च कादीन् सान्तान् द्वात्रिंशद्वर्णान् न्यसतु। प्रथमायुगे अङ्गुष्ठद्वये पर्वद्वयाग्रेषु हलक्षार्णानि द्वयोरपि युगपन्न्यसतु अङ्गानि मातृकाया अङ्गानि प्रसिद्धक्रमात् सामान्यन्यायेन च॥१७॥

---

१. 'क्षा' ग, 'का' च. पाठः, २. 'मं य' क. पाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम् ।

स्वरैरपि परैरिति ऋकारादिदशभिः । अपिशब्दाद् व्याप्येत्यनुकृष्यते । प्रथमायुगे युगपदिति । अङ्गुष्ठद्वयस्य पर्वद्वयेऽग्रेचेत्यर्थः ।।१७।।

आभ्यां दोर्भ्यां स्वरस्पर्शव्यापकाख्यभिदाक्रमात्
आकेशादापदाम्भोजं लिप्या संव्यापयेत् तनौ ।।१८।।

विमर्शिनी ।

आभ्यां दोर्भ्यां लिप्या स्वरस्पर्शव्यापकाख्यभिदाक्रमात् स्वरैः स्पर्शैः याद्यैश्च क्रमात् तनौ आकेशादापदाम्भोजं केशादारभ्य पदान्तं संव्यापयेत् ।।१८।।

न्यस्येत् काननवृत्तदृक्छ्रवणनोगण्डोष्ठदन्तद्वयी-
मूर्धास्येषु कराङ्घ्रिसन्धिषु सहाग्रेषु क्रमान्मातृकाम्[१] ।
पार्श्वद्वन्द्वसपृष्ठनाभिजठरे हृत्कक्षपश्चाद्गले
सव्ये कक्षतले हृदादिकरपादान्ध्वानने मन्त्रवित् ।।१९।।

विमर्शिनी

काननवृत्तदृक्छ्रवणनोगण्डोष्ठदन्तद्वयीमूर्धास्येषु मूध्न्याननवृत्ते दृशोः श्रोत्रयोर्नासिकयोर्गण्डयोरूर्ध्वाधरोष्ठयोस्तथा दन्तपङ्क्त्योर्मूध्न्यास्ये च, पुनः कराङ्घ्रिसन्धिषु सहाग्रेषु करपादानां सन्धिष्वग्रेषु च, पार्श्वद्वन्द्वसपृष्ठनाभिजठरे पार्श्वद्वये पृष्ठे नाभिजठरयोश्च, हृत्कक्षपश्चाद्गले हृदये दक्षकक्षे गलपृष्ठे च, सव्ये कक्षतले वामकक्षे, हृदादिकरपादा(द्या? न्ध्वा)नने हृदयादिकरयोः पादयोर्गुह्य आनने च क्रमान्मातृकां न्यसेत् । मन्त्रविदित्यनेन 'ओं अं नमः' 'ओं आं नमः' इत्यादिमन्त्रयोजनं दक्षिणवामक्रमत्वं च सूचितम् ।।१९ ।।

विवरणम् ।

न्यस्येदिति । कं शिरः द्वयीशब्दस्य दृगादिभिः सम्बन्धः । अन्धुर्गुह्यम् । मन्त्रविदिति । सर्ववर्णानां प्रणवरुद्धत्वं नमोऽन्तत्वं चोक्तम् । स्वरादिवर्गत्रयस्य व्यापकेऽपि समानमेतत् । किं च अङ्गेषु हृदयाय नमः इत्याद्याख्या जातियोगोऽपि लभ्यते ।।१९ ।।

---

१. 'काः।' क. पाठः २. 'पार्श्वान् गले' ग. पाठः।

Shripuram Publication
www.shripuram.org

अनपुंसकविषमसमस्वरषट्कयुगान्तरस्थषड्वर्गैः।
अङ्गानि ब्रह्मा गायत्र्यृष्याद्याः सरस्वती चास्याः।।२०।।

विमर्शिनी।

अनपुंसकविषमसमस्वरषट्कयुगान्तरस्थषड्वर्गैः अनपुंसकाः ऋ ॠ ऌ ॡ इति रहिताः, विषमाः ओजस्वराः, समाः युग्मस्वराः, तेषां षड्द्वन्द्वानां मध्यस्थैः कचटतपयवर्गैरङ्गानि भवन्ति। 'अं क ख ग घ ङ आं हृदयाय नम- इत्यादीन्यङ्गानीत्यर्थः। ब्रह्मा गायत्री सरस्वती चास्या मातृकाया ऋष्याद्याः ऋषिच्छन्दोदेवताः।।२०।।

निजविहितसरण्या न्यस्य साङ्गादिकां तां
प्रजपतु लिपिमेनां विघ्नबीजादिकं च।
तदनु पवनयामाद्यर्चनाख्यास्यमान-
क्रमत इह मनूक्ता भावना भावयेत।।२१।।

विवरणम्।

निजविहितसरण्या स्वोक्तमार्गेण शुद्धबिन्दुविसर्गादिभेदयुक्तां साङ्गा' दिकाम् अङ्गर्ष्यादियुक्तां तां लिपिं न्यस्य एनां प्रजपतु च, विघ्नबीजादिकं च। आदिशब्देन 'गणानां त्वे'त्यृङ्मालामन्त्रश्च गृह्यते। तदन्विह पवनयामादि अर्चनाख्यास्यमानक्रमतः पूजापटले वक्ष्यमाणेन[1] क्रमेण मन्त्रप्राणायामादि मनूक्ता भावना भावयेत।।२१।।

विवरणम्

निजविहितसरण्येति। दशविधलिपिन्यासादिसम्भवे तदप्युचितमित्युक्तम्। साङ्गादिकामिति मानसपूजाद्यभिप्रायम्। तदान्वेति। तदनन्तरम्। पवनयामादीति मन्त्रप्राणायामपीठन्यासादि सर्वमुक्तम्।।२१।।

अत्र सुम्भजिति विष्णुभावनां
चादधीत निजभावनोपरि।
शङ्खपूरणमथात्मगुर्विभा
स्यार्चनानि च करोतु सर्वतः।।२२।।

---

१. 'णक्र' ख. पाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

सुम्भाजिति अत्राधिवासे निजभावनोपरि स्वमन्त्रभावनानन्तरं विष्णुभावनां वैष्णवाष्टाक्षरमन्त्रोक्तभावनां चादधीत। अथ सर्वतः सर्वदेवेषु शङ्खपूरणम् आत्मगुर्विभास्यार्चनानि आत्माराधनं गुरुगणपतिपूजां च करोतु।।

विवरणम्।

अत्र सुम्भजितीति। ध्यानाधिवास एव नत्वन्यत्र मण्डपसंस्कारादावपीत्यर्थः[1]। यत उक्तम्-

"स्वयं देवीमयो भूत्वा स्थापयेद् परमेश्वरीम्।

इति। दौर्गमेव महो वैष्णवं भावयेदिति भावः। शङ्खपूरणादि सर्वं वैष्णवमेवार्थाद् भवति। सर्वत आत्मगुर्विभास्यार्चनानि चेति। सर्वदेवेष्वात्माराधनमग्रत उदग्भागे गुरुपूजां दक्षिणभागे गणपतिपूजां च करोत्वित्यर्थः।।२२।।

कृत्वा पाणितले जलं प्रणवमावर्त्याष्टशोऽथामुना
बिम्बं प्रोक्ष्य फडन्वितेन परिरक्ष्यास्त्रत्रिता[2]लादिना।
भूयः प्रोक्ष्य तथाभिमृश्य हृदये जप्त्वाष्टवारं ध्रुवं
जीवव्याप्तिमिहानयेदखिलतो विद्वान् विकृष्याङ्गतः।।२३।।

विमर्शिनी।

अथ ध्यानाधिवासविधिमाह - कृत्वेति। अथ विद्वान् तत्तत्कर्मणि तत्तद्ध्यानकुशलो गुरुः पाणितले जलं कृत्वाष्टशः प्रणवमावर्त्य फडन्वितेनामुना प्रणवेन बिम्बं प्रोक्ष्य अस्त्रत्रितालादिना अस्त्रेण तालत्रयादिना परिरक्ष्य भूयश्च प्रोक्ष्य हृदयेऽभिमृश्य स्पृष्ट्वाष्टवारं ध्रुवं जप्त्वा जीवव्याप्तिं बिम्बस्थस्य जीवस्य व्याप्तिमखिलतोऽङ्गतो विकृष्य आकृष्य इह हृदये आनयेत्।।२३।।

विवरणम्।

फडन्वितेन अमुना प्रोक्ष्येति। फडन्तप्रणवेन भूयस्तथा प्रोक्ष्येत्यन्वयः। हृदयेऽभिमृश्याष्टवारं ध्रुवं जप्त्वेति। ध्रुवः प्रणवः। तदा प्रतिपत्तिमाह - जीवव्याप्तिमिति।

---

१. 'र्थः। दौर्ग' घ. पाठः २. 'का' ग. पाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

अखिलतोऽङ्गतो विकृष्येहानयेदिति। कृत्स्नाद् बिम्बशरीराद् विकृष्येह हृद्यानयनमेतदुक्तम्। विद्वानिति मार्ताण्डावरतारजापेत्याद्युक्तप्राणायामोऽपि सूचितः। यद्वा बिम्बतत्त्वस्थितिं विद्वानिति। तेन बिम्बे सर्गक्रमेण सकृत्तत्त्वन्यासोऽपि सूचितः॥२३॥

नाडीसन्धानकृत् स्वात्मनि कुसुमयुजा दोर्युजा ब्रह्मनाड्या
तच्चैतन्यं प्लुतेन प्रणयतु मपरेणोत्क्रमय्याणुबिम्बात्।
तारेणायम्य वायुं समरसामिदमाकल्पयेत् तत्र तस्मिन्
बिम्बे स्वोपाधितत्वव्रजविलयविशुद्ध्यादिकं चादधीत॥२४॥

विमर्शिनी।

गुरुरुक्तक्रमेण स्वेन सह तद्बिम्बस्य नाडीसन्धानकृत् सन् कुसुमयुजा कुसुमयुक्तेन दोर्युजा करद्वयेन प्लुतेन मपरेण प्रणवेनाणुबिम्बात् तच्चैतन्यं ब्रह्मनाड्या सुषुम्नया उत्क्रमय्य ऊर्ध्वं नीत्वा स्वात्मनि प्रणयतु। तारेण वायुमायम्य इदं चैतन्यं तत्र स्वात्मनि समरसम् एकत्वं प्राप्तमाकल्पयेत्। तस्मिन् बिम्बे स्वोपाधितत्त्वव्रजविलयविशुद्ध्यादिकं स्वस्याश्रयभूतस्य तत्त्वसमूहस्य संहारं शोषणादिकं चादधीत॥२४॥

विवरणम्।

नाडीसन्धानकृदिति।

"बिम्बपिङ्गलया स्वेडा बिम्बेडा च स्वयान्यया।
सुषुम्नया सुषुम्ना च मुखैक्यात् सन्धिमृच्छति॥
त्रिमात्रप्रणवेनैक्यमिडापिङ्गलयोर्भवेत्।
चतुष्षडादिमात्रेण सन्धानं स्यात् सुषुम्नयोः"॥

इति। तच्चैतन्यं कुसुमयुजा दोर्युजा अणुबिम्बात् ब्रह्मनाड्योत्क्रमय्य प्लुतेन मपरेण स्वात्मनि प्रणयत्वित्यन्वयः। मपरः प्रणवः। उद्वासनमुद्रयायं संहारः। स्वात्मनीति। बिम्बशरीरस्य द्वादशान्तगतः परमात्मैव ह्येवं गुर्वाविष्टमन्त्रदेवतारूपेणावस्थितः तस्मिन्नित्यर्थः। तत्रेदं समरसमाकल्पयेदिति। इदं स्वात्मन्युद्वासितं बिम्बजीवचैतन्यं तेन स्वात्मना समरसं तादात्म्यापन्नं भावयेत्। स्वोपाधितत्त्वव्रजविलयविशुद्ध्यादिकं चेति। स्वशब्देन तच्चैतन्यं गृह्यते। व्रजो निचयः॥२४॥

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

पादाग्रनाभिहृदयाब्जशिरोधिता[1]लु-
देशस्थितानि पृथिवीप्रमुखानि पञ्च।
[2]तालूर्ध्वतश्च चतुरङ्गुलकादिक्लृप्त-
स्थानेषु कल्पयतु चात्र मनोमुखानि।।२५।।

विमर्शिनी।

तत् कथमित्याकाङ्क्षायामाह-पादाग्रेति। अत्र बिम्बे पादाग्रनाभिहृदयाब्ज-शिरोधितालुदेशस्थितानि, शिरोधिः कण्ठः, पादाग्रादिताल्वन्तदेशेषु स्थितानि पृथिवीप्रमुखानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि पञ्चभूतानि तालूर्ध्वतः तालूपरि चतुरङ्गुलकादिक्लृप्तस्थानेषु तालूपरि चतुरङ्गुलोर्ध्वे मनः तस्मात् किञ्चिदूनोर्ध्वभागेऽहङ्कारः इति क्रमेण मनोमुखानि मनोहङ्कारबुद्ध्यादीनि वक्ष्यमाणानि च कल्पयतु।।२५।।

विवरणम्।

तत्त्वानां संहारानुगुणतया बिम्बेऽव[3]स्थापनमाह-पादाग्रेति। शिरोधिः कण्ठः। देशशब्दः पादाग्रादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। तत्तन्मन्त्रैरेषां तत्तत्स्थानेषु न्यासः।।२५।।

[4]घ्राणोपस्थस्मरशरगुणाढ्यां धरित्रीं सजिह्वा-
पायूदन्वद्गुणमुदकमक्ष्यङ्घ्रिहव्याद्गुणाढ्यम्।
तेजस्त्वग्दोर्द्विगुणसहितं मारुतं श्रोत्रवाग्भ्यां
युक्तं शब्दैकगुणमपि खं कल्पयेत् संजिहीर्षुः।।२६।।

www.shripuram.org

विमर्शिनी।

कल्पनायां विशेषमाह घ्राणोपस्थेति। सञ्जिहीर्षुः संहारेच्छायुक्तो गुरुः धरित्रीं पृथिवीं घ्राणोपस्थस्मरशरगुणाढ्यां, स्मरशराः पञ्च, घ्राणोपस्थाभ्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चभिर्गुणैश्च युक्तां कल्पयेत्। उदकं जलं सजिह्वापायूदन्वद्गुणं, उदन्वन्तश्चत्वारः, जिह्वापायुभ्यां शब्दस्पर्शरूपरसैश्चतुर्भिर्गुणैर्युक्तं च। तेजः अक्ष्यङ्घ्रिहव्याद्गुणाढ्यं, हव्यादस्त्रयः, चक्षुःपादाभ्यां शब्दस्पर्शरूपैस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तं च। मारुतं वायुं त्वग्दोर्द्विगुणसहितं त्वक्पाणिभ्यां शब्दस्पर्शाभयां गुणाभ्यां च युक्तम्। खमाकाशं श्रोत्रवाग्भ्यां शब्दैकगुणमपि कल्पयेत्।।२६।।

---

१. 'चिल्लिमध्यस्थि', ख, 'चिल्लीमध्यस्थि' ज. पाठः २. 'तालूर्ध्वकं च च' च, 'तत्त्वानि चिल्ल्युपरिषट्चतुरङ्गुलादिसंस्थानि क' ख. ज. पाठः ३. 'स्थान', ४. 'प्रा' च. पाठः

Shripuram Publications www.shripuram.org

विवरणम्।

पृथिव्यादिपञ्चस्वनुक्ततत्त्वोपसंहारक्लृप्तिमाह-घ्राणेति। स्मरशराः पञ्च। गुणाः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः। भूतावस्थायाममी ..... भवन्ति। तत्र[1] गन्धतन्मात्रा पृथगुपसंहर्तव्या। कारणावस्था हि सा भवति। अत्रेन्द्रियतन्मात्राणां भूतानुरोधेन स्ववर्गानुरोधेन वा न्यासः। तत्त्वविदित्यनेनैतत् सूचितम्। किं च तन्मात्राणां सत्त्वांशतो ज्ञानेन्द्रियाणि रजोंऽशतः कर्मेन्द्रियाणि तमोंऽशतो भूतानीत्येतदपि सूचितम्। तदनुरोधेन च घ्राणोपस्थ-स्मरशरगुणाढ्यां धरित्रीमित्येवं क्रम आश्रितः। इह विष्णुदुर्गयोर्जातांशस्यापि यथास्वमुपसंहारो न त्वेवं शिवादिष्वेतदपि तत्त्वविदित्येव सूचितम् इति।।२६।।

पञ्च प्राञ्च्यथ पञ्चतत्त्वमनुबीजाद्यैः पृथिव्यात्मने-
हुंफट्पूर्वकमन्त्रकैः स्वगुण[2]सङ्ख्यातो नियम्यानिलम्।
तन्मात्रासु विलाप्य तत्त्व[3]मनु[4]भिस्तैर्व्याप्य संहारत-
स्तन्मात्राश्च विलापयेत् स्वजनके तत्त्वे [5]समुक्तक्रमात्।।२७।।

विमर्शिनी।

संहारक्रममाह - पञ्चेति। अथ प्राञ्चि प्राग्भवानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि पञ्च भूतानि पञ्चतत्त्वमनुबीजाद्यैः स्वस्वपञ्चतत्त्वमन्त्राणां बीजानि आदौ युक्तैः पृथिव्यात्मनेहुंफट्पूर्वकमन्त्रकैः 'पृथिव्यात्मने हुंफट्' 'अबात्मने हुंफट्' इत्यादिमन्त्रैः स्वगुणसंख्यातः स्वस्वगुणसंख्याया अनिलं प्राणं नियम्य तन्मात्रासु स्वस्वतन्मात्रासु विलाप्य तैः संहारक्रमेण स्थितैः स्वैः स्वैः पञ्चतत्त्वमनुभिः संहारतो व्याप्य तन्मात्राः समुक्तक्रमात् स्वजनके स्वस्वकारणभूते तत्त्वे विलापयेत्।।२७।।

विवरणम्।

अथ पृथिव्यात्मनेहुंफट्पूर्वकमन्त्रकैः स्वगुणसङ्ख्यातोऽनिलं नियम्य प्राञ्चि पञ्चतन्मात्रासु विलाप्येत्यन्वयः। ओं लां नमः पराय पृथिव्यात्मने हुं फट् इत्यादयो मन्त्राः। स्वगुणत इति। पृथिव्यादिषु पञ्च चत्वारः त्रयो द्वावेकश्च गुणाः तत्सङ्ख्यया च प्राणायामा इत्यर्थः। अनिलं नियम्येति। बिम्बे कुम्भकोऽभिप्रेतः। अत्र रेचकपूरकयोरर्थप्राप्तयोर्न नाडीनियमो नापि मात्रादिनियमः। अयं प्राणायामो

---

१. 'तेनग' घ. पाठः। २. 'णतः संयम्य वायुं पृथक्।' ख. ज. पाठः ३. 'त्र', ४. 'भिः संहारते व्यापयंस्त', ५. 'क्रमान्मन्त्रवित्।।' क. ग. ञ. ढ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

भूतेन्द्रियतन्मात्राणां शोधनार्थ एव। तदुक्तम् - 'उद्घातावृत्तिभिस्तानि मण्डलानि विशोध्य वा' इति। ननु कथमिह भूतधारणयैव सर्वशुद्धिसम्भव इति। भूतेन्द्रियमूलात्मक-तन्मात्रान्ततयैव भूतानामनुसन्धानात्। अयमिह प्रयोगः बिम्बपादाग्रादिनाभ्यन्तमवस्थितं पीतं चतुरश्रं पृथिवीमण्डलं विचिन्त्य तत्र कारणतया गन्धतन्मात्रं तत्कार्यतया घ्राणमुपस्थेन्द्रियं च विचिन्त्य तथा गन्धरसरूपस्पर्शशब्दगुणानपि विचिन्तयेत्। तत्र च गन्धलक्षणभूतांशस्य गन्धतन्मात्रपर्यन्ततां तद्द्वारा घ्राणोपस्थानुगतिं च विचिन्त्य रसाद्यंशानामपि निजनिजतन्मात्रपर्यन्ततां चिन्तयेत्। तत उक्तपृथिवीमन्त्रेण पञ्चवारमुक्त-विधपार्थिवांशप्रधानां धारणां कुर्यात्। एवं कृते भूतेन्द्रियतन्मात्राणां शुद्धिर्भवति। एवमबादिष्वपि विज्ञेयम्। तन्मात्रासु विलाप्येति। यद्यपीह प्राञ्चि पञ्चेत्युक्तं तथाप्युभयेषा-मिन्द्रियाणामप्युपसंहृतत्वात् तेषामपि सहविलापनमेषितव्यम्। ततश्च धारणानन्तरं प्रणवेन गन्धतन्मात्रे तत्कार्याणां पृथिव्युपस्थघ्राणानां विलापनं भावनीयमिति। तत्त्वमनुभिरिति। तन्मात्रमात्रेऽवशिष्टे सति स्वपञ्चतत्त्वमन्त्रेण संहारव्यापकं कुर्वंस्तदपि संहरेदिति। तस्य नाभिगते तत्त्वसमुदाये तत्रापि निजकारणे रसतन्मात्रे संहारः। तत्त्वमनुभिः संहारतो व्यापयंस्तन्मात्रासु विलाप्य तास्तन्मात्राश्च विलापयेदिति वान्वयः। एवं तु व्यापकसमय एव भूतेन्द्रियग्रसनपूर्वकं तन्मात्राणां प्रलय इति। मन्त्रविदिति। पञ्चतत्त्वमन्त्राणां हुं फडन्तत्वं नमोऽन्तत्वं वा इत्याद्यप्युक्तम्॥२७॥

तत्तद्बीजोर्ध्वसंस्थप्रणतियुतपरा यार्णवत्ताखिलेष्टा
तत्त्वावृत्तिप्रजप्तस्वमनुरभिहितैकासुयामक्रिया च।
तत्तत्तत्त्वास्पदकस्पृक् प्रचरतु पवनायाममन्त्रोक्तक्लृप्त्या
तत्स्थानाद्यूर्ध्वतत्त्वास्पदचरममपि व्यापकं दोर्युगेन॥२८॥

विमर्शिनी।

मन्त्राणां प्राणायामादीनां च क्लृप्तिमाह - तत्तद्बीजेति। अत्र सर्वत्र तत्तद्बीजोर्ध्वसं-स्थप्रणतियुतपरा यार्णवत्ता तत्तद्बीजानामूर्ध्वसंस्थिता नमोयुतपरा याक्षरवत्ता बीजोपरि 'नमः पराये'ति योजना अखिलेष्टा अत्रत्याखिलेषु मन्त्रेष्विष्टा तत्त्वावृत्तिप्रजप्तस्वमनुः पञ्चविंशत्यावृत्तितो जप्तः स्वस्वमन्त्रः एकासुयामक्रिया प्राणायामक्रिया अभिहिता उक्ता च। अत्र संहारादिषु तत्तत्तत्त्वास्पदस्पृक् पृथिव्यादितत्तत्तत्त्वानां पादाग्राद्यास्पदं

Shripuram Publications
www.shripuram.org

स्थानं दर्भेण स्पृशन् पवनायाममुक्तक्लृप्त्या प्रचरतु। तत्स्थानाद्यूर्ध्वतत्त्वास्पदचरमं पादाग्रादि नाभ्यन्तं नाभ्यादिहृदयान्तमित्यादितत्तत्स्थाना-द्यूर्ध्वोर्ध्वपर्यन्तमपि व्यापकं दोर्युगेन प्रचरतु।।२८।।

विवरणम्।

अखिलेष्टेति। सर्वमन्त्रेष्विष्टा अभिमता एका असुयामक्रियेत्येकः प्राणायामः। तत्तत्तत्त्वास्पदस्पृगिति। तत्तत्तत्त्वस्थानानि पादाग्रनाभीत्याद्युपदिष्टानि तानि दर्भाग्रेण संस्पृशन्नित्यर्थः। दोर्युगेन व्यापकमिति। प्रचरत्वित्यनुषङ्गः।।२८।।

विष्णौ सर्वनिवृत्तिविश्वपुरुषान् पञ्च प्रतीपक्रमा-
दत्राहुः परमेष्ठिनं च स[1]चतुर्थ्यात्मानि तत्त्वानि तु।
भूतार्णानि वियत्पदोल्लसितमज्जानि द्वितीयान्तिमा-
नन्ताद्यौ[2]ज्वलितानि तेषु सलवान्युक्तानि बीजा[3]नि च।।२९।।

विमर्शिनी।

संहारक्रमेण पञ्चतत्त्वान्युद्धरति - विष्णाविति। विष्णौ अत्र संहारो तु सर्वनिवृत्ति-विश्वपुरुषान् परमेष्ठिनं प्रतीपक्रमात् संहारक्रमात् सचतुर्थ्यात्मनि चतुर्थीसहितात्मशब्द-युक्तानि पञ्चतत्त्वान्याहुः। बुधा इति शेषः। तेषु पञ्चतत्त्वमन्त्रेषु भूतार्णानि पञ्चभूत-बीजार्णानि वियत्पदोल्लसितमज्जानि आकाशबीजस्थाने सम्भूतषकाराक्षरयुक्तानि। द्वितीयान्तिमानन्ताद्यौज्वलितानि द्वितीय आकारः अन्तिमो विसर्जनीयः अनन्त आकारः आद्योऽकारः तत ओकारः एतैः पञ्चभिरज्भिः क्रमेण भूषितानि सलवानि बिन्दुसहितानि तेषां बीजान्युक्तानि च स्युः।।२९।।

विवरणम्।

पञ्चेति। तत्त्वानीत्यनेन सम्बन्धः। प्रतीपक्रमादिति। प्रातिलोम्यक्रमात्। सचतुर्थ्यात्मानीति। आत्मनेपदान्तानि। वियत्पदोल्लसितमज्जानीति। हकारस्य स्थाने मज्जा षकार इति भावः। द्वितीयेनान्तिमेनानन्तेनादिना ओं इत्यमुना च अवा(ग्) ज्वलितानि दीप्तानि। यथा लां वः रां[4] यः, षोः। इति।।२९।।

---

१. 'परतस्तत्त्वानि ङेन्तात्मना।', २. 'द्यो' इति मूलकोशपाठः, ३. 'जान्यथ ग. पाठः, ४. राः यं षों' घ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

सर्वरूपा निवृत्तिन्यथो विश्वया
पौरुषी श्रेष्ठया चापि शक्त्यात्मना।
विष्णुतत्त्वोक्तबीजैस्तथौमा[1]श्रितैः
संहृतौ पञ्च तत्त्वानि सुम्भद्विषि।।३०।।

विमर्शिनी

अथो सुम्भद्विषि संहृतौ सर्वरूपा निवृत्तिनी विश्वया युक्ता पौरुषी[2]श्रेष्ठया च सह। एताश्च शक्त्यात्मने इत्यनेन युक्ताः, तथाच औमा[3]श्रितैः, औमिति सहितैः विष्णुतत्त्वोक्तबीजैः औं[4]कारयुक्तैर्वैष्णवपञ्चतत्त्वोक्तबीजैर्युक्ताः पञ्चतत्त्वानि।।३०।।

विवरणम्।

औमाश्रितैरिति। द्वितीयान्तिमाद्युक्ता च[5] आं स्थाने औकार एव योज्य इति भावः। शक्त्यात्मनेति। शक्त्यात्मशब्दयोग उक्तः। यद्वा शक्तिवाचकात्मशब्दयोगोऽभिप्रेतः। अस्मिन् पक्षे शक्तिशब्दो न प्रयुज्यते। यथा लौं नमः पराय सर्वरूपात्मने नम इत्यादि।।३०।।

ह्लां ह्वीं ह्रूं ह्यैं हौं निवृत्तिः प्रतिष्ठा
विद्या शान्तिः शान्त्यतीतात्मनेन्ताः।
ईशे बीजानीति तत्त्वान्यपीतौ
योज्यं चैतेषां परांशे शिवार्णम्।।३१।।

विमर्शिनी

ईशे अपीतौ संहारे ह्लां ह्वीं ह्रूं ह्यैं हौं इति पञ्चतत्त्वानां वीजानि। आत्मनेन्ताः आत्मने इत्यन्ते युक्ताः निवृत्तिः प्रतिष्ठा विद्या शान्तिः शान्त्यतीता च पञ्चतत्त्वानि। एतेषां परांशे बीजानन्तरगतपरायाक्षरस्थाने शिवार्णं शिवायेत्यर्णं योज्यम्।।३१।।

विवरणम्।

ह्लां ह्वीमिति। ईशे इति। अपीतौ बीजानि तत्त्वानि चेत्युपस्कारेणान्वयः। अपीति संहारः।।३१।।

---

१. 'मि' क. पाठः २. 'ष' ङ. पाठः ३. 'मि' ख घ. पाठः ४. 'औं' ङ. पाठः
५. 'चां स्था' घ. पाठः ६. 'तत्त्वार्जितं' ग. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

मूलाणूदितबीजमज्भिरसमैर्विक्लीबकैर्भेदितं
बीजं शास्तृगणेशयोः शिवहरौ तत्[1] साजितं कीर्तितम्।
मूलार्णानि गुहे महेशविहितान्येवैषु तत्त्वान्यथ
स्युः सद्यादिविभिन्नविष्णुविहितान्युक्तानि शर्वाच्युते।।३२।।

विमर्शिनी।

शास्तृगणेशयोः असमैः अयुग्मैः विक्लीबकैर्विगतनपुंसकैरज्भिर्भेदितं युक्तं मूलाणूदितबीजं मूलमन्त्रगतं बीजं पञ्चतत्त्वेषु बीजम्। शिवहरौ तद् मूलमन्त्रगतबीजं साजितं विष्णुपञ्चतत्त्वबीजैः सहितं कीर्तितम्। गुहे मूलार्णानि मूलमन्त्रस्यादित आरभ्य पञ्चाक्षराणि। एषु शास्तृगणेशशिवनारायणगुहेषु महेशविहितानि निवृत्त्यादीन्येव तत्त्वानि स्युः। अथ शर्वाच्युते सद्यादिविभिन्नविष्णुविहितानि सद्योजातादिभिर्युक्तानि विष्णुविहितानि सर्वादीनि पञ्चतत्त्वान्युक्तानि।।३१।।

विवरणम्।

भेदितं तदीयस्वररस्थाने योजितम्। यथा शास्तरि घृमिति बीजं ततः घ्रं घ्रिं घ्रुं घ्रें घ्रों इति बीजानि हरिहरे तत्साजितमिति। तदित्यु(क्ता?क्त्या)भेदितमूलाणूदितबीजं यथा हं लां हिं वः इत्यादि। मूलार्णानि गुह इति। वकारादिनकारान्तानि पञ्चमूलार्णानि। म इत्येष वर्णस्तु क्षेत्रज्ञत्त्वबीजतयावशेषणीयः। वक्ष्यति च 'स्वमूलषष्ठवर्णेने'त्यादि। महेशविहितान्येवेति। यथा ओं घ्रं नमः पराय निवृत्यात्मने नम इत्यादि। सद्यादिविभिन्नेति। हं लां नमः पराय सद्योजाताय सर्वात्मना नम इति।।३२।।

चित्ताहङ्कृति[2]पूर्वकेषु कवचास्त्रान्तो मनुस्तारको
हुंफट्कारयुताः स्वकीयमनवो वा वायुसंरोधने।
प्राणायामविधिः सकृत् सकृदिह स्यान्मानसाद्यप्यये
सर्वस्मिन्निह हार्दमुद्रितविरामो व्यापके तारकः।।३३।।

विमर्शिनी।

अथ मनस्तत्त्वादीनां संहारविधिमाह - चित्तेति। चित्ताहङ्कृतिपूर्वकेषु मनोहङ्कारबुद्धिप्राणतत्त्वेषु वायुसंरोधने प्राणायामे कवचास्त्रान्तो हुंफडन्तस्तारको मनुः

१. 'तिधीप्रकृत्यणुषु भां भीं भूं पृथक् चापृथग् बीजं वायुनिरोधनेऽत्र परतो वा क्ष्यमाणं निजम्। प्रा' ख. ज. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

'ओं हुंफडि'ति मन्त्रः। हुंफट्कारयुताः स्वकीयमनवो वा वं[1] नमः पराय मन आत्मने हुंफडित्यादयो वा। इह मानसाद्यप्यये मनस्तत्त्वादीनां संहारे सकृत् सकृत् प्राणायामविधिः स्यात्। इह सर्वस्मिन् व्यापके हार्दमुद्रितविरामः 'नम' इत्यनेन लक्षितावसानस्तारकः 'ओं नम'इति मन्त्रः स्यात्।।३३।।

विवरणम्।

कवचास्त्रान्तो मनुस्तारक इति। ओं हुं फडित्येव मन्त्र उक्तः। स्वकीयमनव इति। ओं वं नमः पराय मनआत्मने नमः इत्यादयः। मनआदीनि तु तेजोमण्डलाकाराणि चिन्तनीयानि। इह मानसाद्यप्यये स्यादित्यन्वयः। अप्ययः संहारः। हार्दमुद्रितविराम इति। नमश्शब्दान्वितावसानः।।३३।।

संहृत्यैवं भुवं वारि तदनल इमं मातरिश्वन्यमुं खे
तच्चित्ते तत्तु गर्वे तमु धियि धियमव्याकृते[2] तत् परस्मिन्।
प्राणायामैः क्रियादित्रयमपि[3] निखिले संविलाप्यादिक्लृप्तै-
र्विश्वोत्तीर्णं प्रशान्तं पुरुषमपि[4] तमानन्दरूपं विदध्यात्।।३४।।

विमर्शिनी।

एवमुक्तप्रकारेण भुवं पृथिवीं वारि अप्सु, तदनले वा अपस्तेजसि, इमं मातरिश्वनि तेजो वायौ, अमुं खे वायुमाकाशे, तच्चित्ते आकाशं मनसि, तत्तु गर्वे मनोऽहङ्कारे, तमु धियि अहङ्कारं च बुद्धौ, धियमव्याकृते बुद्धिं प्राणतत्त्वे, तत् प्राणं परस्मिन् पुरुषाख्ये जीवतत्त्वे च क्रमेण संहृत्य आदिक्लृप्तैः आदिना प्रणवेन क्लृप्तैः प्राणायामैः क्रियादित्रयं क्रियां ज्ञानमिच्छामपि (निखिले) संविलाप्य तं पुरुषमपि विश्वेत्तीर्णं विश्वस्मादप्युत्तीर्णं प्रशान्तं प्रकर्षेण शान्तं निर्विकारतां प्राप्तम् आनन्दरूपं केवलानन्दस्वरूपं विदध्यात्।।३४।।

विवरणम्।

अथेमामेव संहृतिं साधकबुद्ध्युपारोहसिद्धयेऽनुक्रामति - संहृत्यैवमिति। तमुधियीति। उकारो निपातः। धियमव्याकृत इति प्राणतत्त्वं शिवे तु गुणप्रकृतितत्त्वं चोक्तम्। तत् परस्मिन् इति। उत्तरस्मिंस्तत्त्वे। सर्वेषु जीवतत्त्वे शिवे तु पुरुषतत्त्व इत्यर्थः। जीववस्तुनि

१. 'च' ख. पाठः २. 'ते पुंस्यथैतत्।' ख. ज. पाठः ३. 'त्रितय.....विलाप्यादिक्लृप्तैस्ततस्तं स्वात्मानं सुप्र' इति विवरणादृतः क. पाठः ४. 'पि बुधो भावयेताखिलेषु।।' इति विवरणादृतः क. ग., 'पि पुनः कल्पयेत् तं यथावत्।।' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

सकलजीवसामान्यांशो बीजतत्त्वं बन्धमोक्षादिभागांशस्तु जीव इति भेदः। बिम्बेऽपि तत्स्थानीयः प्राणपुर्यष्टकाद्यध्यक्षो जीवांशः स्वेच्छा[1]कल्पित इष्यते। जीवतत्त्वमेव शिवे पुरुषतत्त्वं भवति। आदिक्लृप्तैः प्राणायामैरिति। आदिः प्रणवः। यद्वा आदयोऽकारादितदंशाः।।३४।।

अव्याकृतान्ते पुरुषादितत्त्व-
जातं विला[2]प्याथ शिवे परस्मिन्।
प्राग्वत् क्रियादित्रित[3]यं च हृत्वा
शिवे शिवं के[4]वलमादधीत।।३५।।

विमर्शिनी।

अथ शिवे तु अव्याकृतान्ते प्राणाख्यगुणप्रकृतितत्त्वावसाने पुरुषादितत्त्वजातं पुरुषरागादितत्त्वसमूहं क्रमेण परस्मिन् जीवे विलाप्य प्राग्वत् प्रणवप्राणायामत्रयेण क्रियादित्रितयं च हृत्वा शिवं केवलं निर्विकारं निरतिशयानन्दं चादधीत अत्र सर्वत्रायं संहारक्रियाक्रमः - गुरुः स्वस्य लिपिन्यासादिकं मन्त्रभावानां च कृत्वा शङ्खपूरणात्माराधन-गुरुगणपतिपूजानन्तरं पाणितले जलमादायाष्टशः प्रणवमावर्त्य 'ओं फडि'ति बिम्बं प्रोक्ष्य तालत्रयादि कृत्वा भूयः प्रोक्ष्य हृदयं स्पृष्ट्वा अष्टवारं प्रणवमावर्तयन् जीवव्याप्तिमेकीकृत्य नाडीसन्धानं कृत्वा पुष्पयुताभ्यां कराभ्यां तच्चैतन्यमात्मनि प्लुतप्रणवेनोद्वास्य प्रणवप्राणायामेन सामरस्यं विधाय तद्बिम्बस्य पादाग्रनाभिहृदयकण्ठतालुषु घ्राणादिभिर्ज्ञानेन्द्रियैरुपस्थादिभिः कर्मेन्द्रियैश्च पञ्चचतु(स्त्रि? स्त्रिद्व्य)ककक्रमेण शब्दादिगुणैः पृथग् युक्तानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि क्रमेण कल्पयित्वा स्वस्वपञ्चतत्त्वबीजाद्यैः 'नमः पाय पृथिव्यात्मने हुं फट्' इत्यादिभिर्मन्त्रैः तत्तद्वर्णस्थाने दर्भं स्पृशन् स्वस्वगुणसंख्यातः प्राणायामान् कुर्वन् तानि भूतानि तत्तन्मात्रासु विलाप्य संहारक्रमेण स्थितैः स्वस्वपञ्चतत्त्वमन्त्रैस्तत्तत्स्थानाद्यूर्ध्वस्थानान्तं व्यापकं कुर्वन् तन्मात्राश्च विलापयेत्। एवं पञ्चभूतानि संहृत्य तालूर्ध्वभागतश्चतुरङ्गुलमितस्थानगते मनसि शब्दतन्मात्राः संहृत्य 'ओं हुं फडि'ति सकृत् प्राणायामं कृत्वा 'ओं नम' इति व्यापयन् मनस्तदूर्ध्वगतेऽहङ्कारे एवमेव प्राणायामं व्यापकं च कुर्वन्नहङ्कारं बुद्धिं प्राणं च

---

१. 'च्छया क' ख. पाठः २. 'लोमक्रमतः शिवे स्वम्। नीत्वा कि', ३. 'अं विलाप्य शि', ४. 'शुद्धतरं विदध्यात्' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

जीवसंज्ञे पुरुषे संहृत्य प्रणवेन त्रीन् प्राणायामान् कुर्वंस्तस्य क्रियाशक्तिं ज्ञानशक्तिमिच्छाशक्तिं च विलाप्य तमानन्दरूपं भावयेदिति सकलदेवेषु। अथ शिवे ह्लां नमः शिवाय पृथिव्यात्मने हुंफट् इत्यादिर्भिमन्तैः प्राणायाम 'ह्लां नमः शिवाय निवृत्त्यात्मने नम' इत्यादयो व्यापकमन्त्राः। एवं सामान्यक्रमेण बुद्धितत्त्वान्तं संहृत्य बुद्धिं गुणप्रकृतौ, तां पुरुषे, पुरुषं रागतत्त्वे, तमशुद्धविद्यायां, तां कलायां तां नियतितत्त्वे, तत् काले, तं मायायां, तां शुद्धविद्यायां, तामीश्वरे, तं सदाशिवे, तं शक्तौ, तां शिवे च संहृत्य प्राणवप्राणायामत्रयेण क्रियादित्रयमपि संहृत्य शिवं केवलानन्दस्वरूपं भावयेदिति।।३५।।

विवरणम्।

क्रियादित्रितयं क्रिया ज्ञानं इच्छा च। ततस्तं पुरुषं सुप्रशान्तमपि भावयेतेत्यन्वयः। वैष्णवादिविषयमेतत् परस्मिन्नित्युक्तम्। पुरुषं प्रणवप्राणायमेन सुप्रशान्तावस्थं भावयेत्। यद्वा पूर्वं तत् परस्मिन्नित्युक्तमवरं पुरुषं प्रणवप्राणायामेन स्वात्मानं परं पुरुषं भावयेत्। पुनस्तं स्वात्मानं प्रणवप्राणायामेनैव सुप्रशान्तं स्वरूपमात्रसमवस्थितं भावयेदिति। शिवे परस्मिन्निति पूर्ववत्। शिवं केवलमिति। सुप्रशान्तावस्थमित्यर्थः।।३५।।

ईशेशाजितषण्मुखार्यगणपे संहृत्य तत्त्वानि ता-
न्येवं[१] प्राङ् निजबीजवायुयमनैर्बिम्बे विसारे चरेत्।
शोषप्लोष[२]समाप्लवान् हरिकुमार्योस्तानि शोषादिभिः
शोधंशोधमनुक्रमेण परमे संयोजयेदात्मनि।।३६।।

विमर्शिनी

एवं संहारमुक्त्वा शोषणादीनां क्रमभेदमाह - ईशेशेति। ईशेशाजितषण्मुखार्यगणपे ईशादिषु पञ्चसु देवेषु तानि तत्त्वानि एवं प्राक् संहृत्य विसारे बिम्बे निजबीजवायुयमनैः क्रमेण वाय्वग्न्यमृतबीजप्राणायामैः शोषप्लोषसमाप्लवान् शोषणदहनप्लावनानि चरेत् आचरेत्। हरिकुमार्योस्तानि भूतानि शोषादिभिः शोषणादिभिः शोधंशोधं शोधयित्वा शोधयित्वानुक्रमेण परमे आत्मनि संयोजयेत्।।३६।।

विवरणम्।

इदानीं बिम्बे यो जातांशस्तत्संहारमाह - शोषप्लोषाप्लवनमथेति। शोषप्लोषाप्लवन-

---

१. 'व' ग. पाठः २. 'षाप्लवनमथ कुर्याद् यथोक्त स्वबीजैः शर्वस्कन्दादेषु हरिकुमार्योस्तु विद्वानपीतो।।' क. ग. घ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

मवनेरिति यथोक्तमित्यनुषङ्गः[1]। विद्वानिति संहारयाथात्म्याभिज्ञत्वमुक्तम्। यद्वा शिवेऽपि विष्णुवत् स्यात् संहार इति। अपीतिः संहारः।।३६।।

शोषप्लोषाप्लवनमवनेः[2] शोषदाहौ ततोऽपां
शोषं वह्नेस्तदनु सुषिरीकारमीरस्य कुर्यात्।
व्योमादीनां प्रणवपवनायामतः कारणेन
स्वेन स्वेन स्वहृतिसमये भावयेत् सामरस्यम्।।३७।।

विमर्शिनी।

तत्प्रकारमाह - शोषप्लोषेति। अवनेः पृथिव्याः शोषप्लोषाप्लवनं शोषणदहनप्लावनानि कुर्यात्। ततोऽपां शोषदाहौ च। वह्नेस्तेजसः शोषं च। तदनु ईरस्य वायोः सुषिरीकणं च। व्योमादीनामाकाशादीनां स्वहृतिसमये स्वस्वसंहारकाले प्रणवपवनायामतः प्रणवप्राणायामेन स्वस्वकारणेनैक्यभावनं चावगन्तव्यम्।।३७।।

ततस्त्रिभिस्तारसमीररोधनै-
रिच्छामयीं ज्ञानमयीं क्रियामयीम्।
तिस्रोऽस्य शक्तीरनयोर्विभावयेत्
परेषु ताः प्राङ्[3] निजसृष्ट्युपक्रमे।।३८।।

विमर्शिनी।

ततः स्वसृष्ट्यारम्भे अनयोः विष्णुदुर्गयोः त्रिभिः तारसमीररोधनैः प्रणवप्राणायामैः अस्य आत्मनः इच्छामयीं ज्ञानमयीं क्रियामयीं च तिस्रः शक्तीर्विभावयेत्। परेषु शिवादिषु पञ्चसु ताः तिस्रः शक्तीः निजसृष्ट्युपक्रमे निजनिजसृष्ट्यारम्भे प्राक् जगदण्डकल्पनात् पूर्वं विभावयेत् विशेषेण भावयेत्।।३८।।

एकद्वित्रिचतुःशिलीमुखमितान्[4] प्राणानुरोधांश्चरन्
मूर्त्यन्तैरिषुतत्त्वकैः सृजतु मूर्तीर्वासुदेवादिकाः।
पूर्णज्ञानकृतेः प्रजापतिसमाख्यानात्तु नारायणा-
दम्भोऽपूर्वमयं सृजेत् प्रणवतो लक्ष्मीशसुम्भद्विषोः।।३९।।

---

१. 'थाविध्यनु' ग. पाठः २. 'ष', ३. 'प्लावनकर्मतः परम्' क. ग. पाठः, ४. 'खा' ढ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

लक्ष्मीशसुम्भद्विषोः मूर्त्यन्तैः वासुदेवादिमूर्त्यवसानैः इषुतत्त्वकैः पञ्चतत्त्वैः 'ओं षों नमः पराय परमेष्ठ्यात्मने नमः' इत्यादिभिः एकद्वित्रिचतुश्शिलीमुखमितान् एकद्वित्रिचतुष्पञ्चसङ्ख्याकान् प्राणानुरोधान् प्रणायामांश्चरन् वासुदेवादिकाः वासुदेव-सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणाख्याः मूर्तीः सृजतु। पूर्णज्ञानकृतेः पूर्णज्ञानं क्रिया च यस्य तस्मात् प्रजापतिसमाख्यानात् प्रजापतिनाम्नः नारायणाद् अपूर्वमयं जगत्सृष्टेः कारणभूतम् अम्भः प्रणवतः प्रणवप्राणायामेन सृजेत्।।३९।।

विवरणम्।

अथ बिम्बे यो जातांशः तत्सर्गमभिधत्ते - एकद्वित्रीति। शिलीमुखाः शराः। मूर्त्यन्तैरिषुतत्त्वकैरिति वासुदेवाद्यवसानैः। मूर्त्तीरिति परमेष्ठ्यादितन्मात्राणां ग्रहणम्। तान्येव हि वासुदेवाद्यात्मकान्यपि भवन्तीति। पूर्णज्ञानकृतेरिति। पञ्चतत्त्वानां स्वातन्त्र्येच्छाज्ञानक्रिया तत्परिपूर्णावस्थाभिप्रायेणोक्तम्। यद्वासुदेवादिषूत्पन्नमात्रत्वे ज्ञानक्रियाभिव्यक्तिः तत्परिपूर्णत्वं च भावनीयमित्याशयेनैवमुक्तम्। प्रजापतिसमाख्याना-त्त्विति। सर्वात्मतत्त्वोत्पत्त्यनन्तरं तस्य नारायणस्य ब्रह्मरूपतापि प्रणवेन प्रतिपत्तव्येत्युक्तम्। अपूर्वमयमम्भः सृजेदिति। नारायणस्वायतनपृथिव्यनुगतमम्भोगर्भोदकतया व्याकुर्वन्ननुसन्धेय इत्यर्थः। सकलकर्मापूर्वसमवायात् स्वयमेवापूर्वत्वाद्वा तदम्भोऽपूर्वमयमित्युक्तम्।।३९।।

तयोरपूर्वाम्भसि भूमिबीजतः
परेष्वपि प्लावनवारि भावयेत्।
तद्बुद्बुदाभं जगदण्डमुत्थितं
भूतात्मकं तद् द्युतिमद्धिरण्मयम्।।४०।।

विमर्शिनी।

तयोः विष्णुदुर्गयोः अपूर्वाम्भसि परेषु शिवादिपञ्चसु प्लावनवारि प्लावनजलेऽपि भूमिबीजतः पृथिवीबीजप्राणायामेन तद्बुद्बुदाभं तस्याम्भसो बुद्बुदाकारं जगदण्डमुत्थितं भावयेत्। तद् भूतात्मकं पञ्चभूतमयं द्युतिमत् कान्तिमत् हिरण्मयं च भावयेत् कल्पयेत्। भूतात्मकमित्यनेन क्वचित्पक्षे पार्थिवशक्तेरनुप्रवेशनात् पूर्वं सृष्टिक्रमात् स्वस्वपञ्चत-

Shripuram Publications
www.shripuram.org

त्त्वैर्गुणसङ्ख्यातः प्राणायामैस्तस्य बुद्बुदस्य पञ्चभूतात्मकत्वं सम्पाद्यमिति सूचितम्।।४०।।

विवरणम्।

तयोरिति। हरिदुर्गयोः अपूर्वाम्भसि भूमिबीजतो जगदण्डं भावयेदित्यन्वयः। पृथिव्यां व्याक्रियैषा। पञ्चतत्वान्यव्याकृतभूतानि तेष्वपां व्याकृतावस्थागर्भोदकं पृथिव्या ब्रह्माण्डमिति बोद्धव्यम्। उत्थितमिति।

'विचिकीषुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्।'

इत्युदीरितरीत्योत्पन्नमिति भावः। तद्बुद्बुदाभमिति। तस्या पूर्वाम्भसानेन सद्यो निष्पत्तिमार्दवाद्युक्तम्। द्युतिमद् भास्वरम्। हिरण्मयमिति तदीयतात्कालिकद्रव्याभिधानम्। पार्थिवस्य प्रकर्षो हि हिरण्यं भवति। पञ्चतत्त्वानां इतोऽप्यधिकतरदीप्तिमत्वमनेन सूचितम्। भूतात्मकमिति। भूमिबीजेन स्वोद्धातोपपत्त्या पञ्चप्राणायामाः स्युरित्यभिप्रायः। यद्वा तत्तद्बीजधारणोक्ता। काठिन्यरन्ध्रीकरणे चार्थात् कार्ये।।४०।।

तदेतदण्डं प्रणवेन बिम्बं
प्रकल्प्य तेनैव निजात्मनीताम्।
तज्जीवशक्तिं प्रतिसंक्रमय्य
सतारशक्त्या प्रणयेत् तदैक्यम्।।४१।।

विमर्शिनी।

पुनः प्रणवप्राणायामेन तदेतज्जगदण्डं बिम्बं प्रकल्प्य तेनैव प्लुत प्रणवेन निजात्मनीतां गुरोः स्वस्यात्मनि प्राक् प्रापितां तज्जीवशक्तिं तस्य बिम्बस्य जीवशक्तिं प्रतिसङ्क्रमय्य प्रतियोज्य सतारशक्त्या सतारया भुवनेश्वर्या प्राणायामेन तदैक्यं तद्बिम्बेनैक्यं प्रणयेत्।।४१।।

विवरणम्।

तदेतदण्डमिति। अत्रापि प्रणवप्राणायामः। तज्जीवशक्तिं तस्यैव बिम्बदेहस्य जीवलक्षणां परमात्मनः शक्तिम्। प्रतिसङ्क्रमय्येति प्रागुक्तसङ्क्रमणवैलोम्यमपि प्रतिपादितम्। अयमिह प्रयोगः - प्रथमं प्रणवप्राणायामेन स्वात्मतादात्म्याज्जीवशक्तिं विभक्तां विभाव्य

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

कुसुमाञ्जलिपुटेनावाहनमुद्रया स्वहृदयात् पूर्वसंहितसुषुम्नापथेन प्लुतप्रणवमुच्चरंस्तां बिम्बवपुषोर्हत्कमलेऽवस्थापयेदिति। सतारशक्त्येति हृद्याभिमर्शनं प्राणायामो वेष्यते।।४१।।

जीवाद्यैः सकलेषु शूलिनि शिवाद्यैर्वक्ष्यमाणक्रमात्
तत्तत्सर्गधिया नियम्य मरुतं स्वैस्तत्त्वमन्त्रैः पृथक्।
तत्स्थं जीवमवाप्तकार्यकरणोन्मेषे विभाव्याथ तं
षष्ट्याढ्यत्रिशतध्रुवासुयमनेनाब्दोषितं भावयेत्।।४२।।

विमर्शिनी।

सकलेषु जीवाद्यैः जीवतत्त्वाद्यैः शूलिनि शिवाद्यैः स्वैः स्वैरखिलैस्तत्त्वमन्त्रैर्वक्ष्यमाणक्रमात् सृष्टिक्रमेण तत्तत्सर्गधिया तत्तत्सृष्टिबुद्ध्या पृथङ् मरुतं प्राणं नियम्य तत्स्थं बिम्बस्थं जीवम् अवाप्तकार्यकरणोन्मेषं प्राप्तसर्वावयवोन्मेषं विभाव्य अथ (तं) षष्ट्याढ्यत्रिशतध्रुवासुयमनेन षष्ट्यधिकत्रिशतप्रणवप्राणायामेन अब्दोषित प्राप्तसंवत्सरपरिपाकं च भावयेत्।।४२।।

विवरणम्।

इदानीं विशुद्धतत्त्वोत्पत्तिमपि दर्शयति - जीवाद्यैरिति। तत्तत्तत्त्वास्पदस्पृगिति संहारप्रकरणेऽभिहितत्वादिहापि[१] तथा प्राणायामः, बिम्बे पादाग्रनाभीत्याद्युक्तव्युत्क्रमस्थानेषु सर्गक्रमेण तत्तत्तत्त्वं सञ्चिन्त्य तत्स्पृक् प्राणमायच्छेदिति। अत्र जीवप्रतिसङ्क्रमणे तच्छक्तिं बिम्बान्तर्द्वादशान्तादिपादाग्रावधिसूत्ररूपेणानुस्यूततया विभाव्य तस्मिञ्छक्तिसूत्रे तत्त्वान्येवमुद्भावनीयानि। एतदभिप्रायेण वा जीवशक्तिमिति शक्तिग्रहणम्। यद्वा तत्स्थं जीवमिति निर्देशादेव बिम्बहृदये स्पृशन् प्राणायामान् विदध्यात्। तत्स्थं जीवमिति। बिम्बवपुषो हृद्देशगतजीवशक्तावेव तत्वेषु उत्पन्नेष्वत एव तेषु प्रलयदशातः प्रतिबुद्धेषु तत्सम्बन्धात् तस्य जीवस्य तद्विशिष्टता भावनीयेति। तथा बिम्बवपुषो देवात्मनः समुचितसकलोपभोगसमर्थता च भावनीयेति। अत्र कार्यशब्देन लिङ्गवपुषः स्थूलवपुषश्च ग्रहणम्। तन्मात्राणां सम्भूयैकं कार्यम्। लिङ्गपञ्चभूतानां सम्भूयैकं कार्यम्। स्थूलदेहः तदुन्मेषश्च तेभ्यः तदुद्भवः करणशब्देनान्तर्बहिः करणानां ग्रहणम्। बुद्ध्यादीन्यान्तराणि

१. 'ततत्त्वानामिहा' क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

करणानि श्रोत्रादीनि वागादीनि च बाह्यानि। तदुन्मेषश्च तेषां तत्त्वानां सतां करणदशापत्तिः। किं च कार्यकारणानां तत्तदभिमानिदेवतानुग्रहतो निजनिजकार्यं प्रत्यप्रतिहतं सामर्थ्यमुन्मेषः। स च तज्जीवान्वयितयाभिव्यक्तो भावनीय इति। किं च तत्स्थं जीवमिति। इदानीं प्रजापतिभाविनो जीववपुषो बिम्बरूपाण्डान्तराभिनवतया निष्पन्नत्वात् सर्गक्रमेण सकृत् तत्त्वन्यासोऽप्युक्तः। तथा बिम्बाभिमानिनो देवस्य कार्याणि प्राग्वपुरधिष्ठायानुगृह्णातीत्युक्तानि सकलजनसमीहितानि। वक्ष्यति च - 'लोकानुग्रहहेत्वर्थमि'त्यादि। तेषां करणं यथाधिकारं सम्पादनं, तत्रोन्मेषो देवस्य स्वरूपकरणवर्गसमवदाततया तत्साधकशक्तेः समभिव्यक्तिः तद्योगितानि भावनीयेति। सर्वं चैतत् प्रणवप्राणायामादिसाध्यमिति।।४२।।

फट्कारान्तनिरञ्जनेन परिभिद्याण्डं स्मरेद् रोदसी
चोभे तच्छकले तदन्तरविराजन्तं[१] प्रजानां पतिम्।
एनं विश्वजनीनमेव पुरुषं ध्यात्वा नियम्यानिलं
लिप्या न्यस्य मनूदयादिनिजपीठन्यासनिष्ठं चरेत्।।४३।।

विमर्शिनी

फट्कारान्तनिरञ्जनेन फडन्तप्रणवेन अण्डं परिभिद्य अण्डभेदं कृत्वा उभे तच्छकले च रोदसी द्यावापृथिव्यौ भावयेत्। तदन्तरविराजन्तं द्यावापृथिव्योरन्तर्भागे शोभमानमेनं प्रजानां पतिं विश्वजनीनं सर्वजनहितकारिणं पुरुषमेव ध्यात्वा लिप्यानिलं नियम्य लिपिं न्यस्य मनूदयादिनिजपीठन्यासनिष्ठं पूजापटले वक्ष्यमाणक्रमेण मन्त्रोदयादिपीठन्यासान्तमाचरेत्।।

विवरणम्।

तच्छकले चोभे रोदसी स्मरेदिति। प्रणवांशैर्भूमिं दिवं च तदन्तराकारां च स्मरेदिति भावः। तदन्तरविराजन्तमिति माधुर्यसौन्दर्यदीप्त्यादि गुणयोग उक्तः। विश्वजनीनमेवेति। सर्वजनहितम्। अनेनोक्तकरणवर्गस्यावबोधश्रवणादिलक्षणवृत्त्यभिव्यक्तिचिन्तनमप्युक्तम्। सर्गक्रमेण तत्त्वन्यासस्तु इतः प्रागेव वा स्यात्। मनूदयादीति। पूजापटले भाविरीत्येति भावः। आदिशब्दो मन्त्रप्राणायामार्थः। यद्वा मन्त्रप्राणायामो मन्त्रव्याप्तिचिन्तनं योगासनशक्त्युदय इत्येतत् सर्वमुक्तम्।।४३।।

१. 'न्तं विराजं तथा' ज. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

मूलाणुनासुयमनं प्रविधाय तेन
व्यापय्य तारपुटितेन सुधीस्त्रिवारम् ।
न्यस्यार्णतत्त्वमनुवर्णतदङ्गकानि
योगासनार्चनमपि प्रकरोतु[१] तस्मिन् ।।४४।।

विमर्शिनी ।

मूलाणुना असुयमनं प्राणायामं प्रविधाय तारपुटितेन तेन मूलेन त्रिवारं व्यापय्य ततः अर्णतत्त्वमनुवर्णतदङ्गकानि लिपितत्त्वमन्त्राक्षरतदङ्गानि च न्यस्य योगासनार्चनमपि पीठपूजामपि तस्मिन् बिम्बे प्रकरोतु । अत्रायं सृष्टिक्रमः– शिवादिषु पञ्चसु संहारानन्तरं वाय्वग्न्यमृतबीजैः शोषणादीनि कृत्वा प्रणवप्राणायामत्रयेण शक्तित्रयं च सृजेत् । विष्णुदुर्गयोस्तु प्रागुक्त[२]क्रमेण शोषणादिभिः सहैव संहारानन्तरं शक्तित्रयं सृष्ट्वा मूर्त्यन्तैः पञ्चतत्त्वैः स्वस्वगुणसंख्यातः प्राणायामान् कुर्वन् मूर्तीः सृष्ट्वा नारायणादपूर्वाम्भः परिभावयेत् । एवं तयोरपूर्वाम्भसि परेषु प्लावनजले च पृथिवीबीजप्राणायामेन जगदण्डं स्मृत्वा तदण्डं बिम्बं परिकल्प्य प्लुतप्रणवेन निजात्मगतां जीवशक्तिं संयोज्य प्रणवशक्तिभ्यामैक्यं परिभाव्य सर्वेषु स्वैः स्वैः सकलैस्तत्त्वैः सकृत्सकृत् प्राणायामं कुर्वंस्तस्य सर्वावयवपरिपूर्णत्वं स्मृत्वा प्रोक्तक्रमात् संवत्सरपरिपाकं च कृत्वा फडन्तप्रणवेनाण्डं भित्त्वा तच्छकले द्यावापृथिव्यौ च कल्पयित्वा तदन्तः परिपूर्णं देवं संकल्प्य लिपिप्राणायामलिपिन्यासमन्त्रोदयादिपीठन्यासान्तं विधाय मूलप्राणायामं मूलव्यापकं च कृत्वा लिपितत्त्वमन्त्राक्षराङ्गानि न्यस्य पीठपूजां च कुर्यादिति ।।४४ ।।

विवरणम् ।

मूलाणुनासुयमनं प्रविधायेति । बिम्बहृद्रूपाया न्यस्तयोगासनकर्णिकाया मन्त्रदेवताया धारणेयमुक्ता । सुधीरिति । बिम्बगततत्त्वैरेव पुरुषपीठमूर्तिविभागेन प्रतिपत्त्यादिकौशलमुक्तम् । तारपुटितेन तेन त्रिवारं व्यापय्येत्यन्वयः । अर्णन्यासो मूलपुटितलिपिन्यासः । तदङ्गग्रहणमायुधाद्युपलक्षणम् । योगासनार्चनमपीति । तन्न्यासक्रमेणेति भावः ।।४४ ।।

---

१. 'तनोतु' इति मूलकोशपाठः २. 'प्रोक्त' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

बिम्बे स्वमूर्तियुजि तत्र पृथक् प्रसूनै-
स्तत्त्वानि तानि मनुवित् क्रमशोऽभिवाह्य।
व्यापय्य तत्त्वमनुना वितनोतु तेन
तेन प्रसूनयजनं सुसमाहितात्मा।।४५।।

विमर्शिनी।

अथ तत्त्वावाहनमाह-सुसमाहितात्मा मनुवित् तत्त्वमन्त्रविशेषज्ञः स्वयं समाहितो भूत्वा स्वमूर्तियुजि पीठपूजानन्तरं मूर्त्यावाहनं कृत्वा तत्र बिम्बे प्रसूनैस्तानि सर्वाणि तत्त्वानि क्रमशः सृष्टिक्रमेण पृथक् पृथगावाह्य तदा[1] तदा तत्तत्तत्त्वमनुना व्यापय्य तदा तदा तत्तत्तत्त्वमन्त्रेण प्रसूनयजनं पुष्पाञ्जलिं च वितनोतु।।४५।।

विवरणम्।

पीठन्यासपूजानन्तरं तदारूढमूर्त्यावाहनपूजामाह - बिम्बे स्वमूर्त्तियुजीति। कलशपटलभाविरीत्येति शेषः। स्वमूर्त्तिर्नारायणमूर्त्तिः सदाशिवमूर्त्तिरित्येवविधा। सा च मन्त्रोचिताकारविरचितबिम्बलक्षणैव। तथा मन्त्रात्मदेहरूपविद्यादेहलक्षणा च स्वा मूर्तिरपरा, तद्योगिनि बिम्बे। यद्वा स्वमूर्त्योर्युक् द्वयी यत्रेति समासः, तदुभयावाहनमन्त्र-क्लृप्तिर्मन्त्रविदिति सूचिता। प्रणवोपचारमूलान्ते नारायणमूर्तेर्विद्यादेहेत्यादि योजनीयम्। सुसमाहितात्मेति तदुचितप्रतिपत्तिसूचनम्। मूर्त्यावाहनं विधाय तन्मन्त्रेण व्यापय्य मूलपुटितां मातृकां प्रसिद्धरीत्या विन्यसेत्। यद्वा आकारादियुग्मत्रयं हृदि, ऋकारादियुग्मपञ्चकं शिरोवदनहृद्गुह्यपत्सु, हसाभ्यां व्यापकं षकारमुदरे, शवलयरयान् श्रोत्रादिषु, क्षकारं शिरसि, पतवर्गवर्णान् दोर्द्वयो प्रसिद्धस्थानेषु टचवर्गवर्णान् पद्द्वये, कवर्गवर्णान् युगपद् द्विबाह्वङ्गुलीषु द्विपादाङ्गुलीषु च इत्येवं लिपिन्यासः। निवृत्त्याद्येकपञ्चाशत्कलायोगेन वा सकृत् लिपिन्यासः। तदाच सोमसूर्यग्निकलानामाधारत्रयेऽपि न्यास उचितः। पुनरक्षराङ्गायुधन्यासः पूजा च। पुनर्विद्यादेहमावाह्य तन्मन्त्रेण व्यापय्य वक्ष्यमाणरीत्या नैजं मन्त्राध्वानं विन्यस्य पूजयेत्। अथ पृथक् प्रसूनैरित्यादिश्लोकशेषेण तत्वावाहनाद्युच्यते। तानि तत्त्वानीति। यानि तत्त्वानि पूर्वमुत्पादितानि तानीत्यर्थः। तेषां बिम्बे विद्यमानानामपि पुनरावाहनं तत्सान्निध्यप्रकर्षार्थम्। यद्वा तेषां तज्जीवांशान्वितानां च इह सन्निधापनमेत-

---

१. 'तथां तत्त' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

दभिप्रेतम्। तत्त्वानामपि तत्तत्कार्यकरं शक्तिमात्रं जीवोऽभ्युपगम्यते। मनुविदिति। तन्मन्त्रप्रयोगक्लृप्तिविद्वानित्यर्थः। प्रणवत्रयं तत्त्वमन्त्रं चोक्त्वा तत्तत्पदपूर्वकमागच्छागच्छेत्यादि प्रयोज्यमिति। अथवा तत्त्वानितानीति, तत्त्वानि तेषामनितानि प्राणितानि जीवांशानीति यावत्। अनितग्रहणेन वृत्तिलाभपर्यन्ततयावाहनं सूचितम्। मनुविदिति सर्वतत्त्वेषु तत्पदपूर्वकं प्राणापानेत्यादिशेषयोजनमुक्तम्। क्रमश इति। न्यासक्रमेणेत्यर्थः। यत्र यत्तत्त्वं पूर्वं कल्पितं जीवे शक्तिसूत्रे वा तत्र तत्तत्त्वं तस्मिंस्तदीयं जीवं चावाह्य व्यापकं विधाय ततः स्वास्पदे प्रसरणं तत्त्वस्ववृत्तिलाभं च प्रणवेनानुसन्दधीतेति। तेन तेन तत्त्वाणुनेति सम्बन्धः। प्रसूनयजनं चेति संक्षेपपूजोक्ता। हृदिस्थादिजपः सर्वावाहनेषु समानः। समाहितात्मेति। अस्यायमाशयः। पूर्वमात्मानमधिदेवतात्मकं समष्टिव्यष्टिलक्षणं सकलतत्त्वदेवताविग्रहं विभाव्य ताभिः स्वेच्छयैव निजनिजमाध्यात्मिकांशजीवलक्षणं स्वमूलाधारे हृदये वोत्पादितं स्मृत्वा ततस्तन्मन्त्रेणावाहयेत्। यद्वा तज्जीवनिचयं द्वादशान्तस्थपरमात्मन्यावशेन विशुद्धं ततो हृदि विभाव्यावाहयेत्। यद्वा एकैकमेवं विभाव्यावाहयेदिति।।४५।।

तत्त्वानि षट्कृतिमितानि शिवे शिवश्च
शक्तिः सदाशिवयुतेश्वरशुद्धविद्ये।
माया च कालनियती च कलाप्यशुद्ध-
विद्या च रागपुरुषौ च गुणप्रकृत्या।।४६।।

सबुद्ध्यहङ्कारमनांसि मात्रा-
ज्ञानक्रियार्थेन्द्रियपञ्चकानि।
भूतानि पञ्चेति समीरितानि
तानीह मात्रादिगणान् वदामि।।४७।।

विमर्शिनी।

अथ तत्त्वमन्त्रानाह - तत्त्वानीति। शिवे षट्कृतिमितानि षट्त्रिंशत्संख्यानि तत्त्वानि। कानि पुनस्तानि, शिवश्च शक्तिश्च सदाशिवयुतेश्वरशुद्धविद्ये सदाशिवः ईश्वरः शुद्धविद्या च माया च कालनियती च कालो नियतिश्च कला अशुद्धविद्या च

Shripuram Publications
www.shripuram.org

रागपुरुषौ रागः पुरुषश्च गुणप्रकृत्या गुणप्रकृतिश्च सबुद्ध्यहङ्कारमनांसि बुद्धिः अहङ्कारो मनश्च मात्राज्ञानक्रियार्थेन्द्रियपञ्चकानि पञ्चतन्मात्राः ज्ञानक्रियार्थानि ज्ञानार्थानि[१] क्रियार्थानि च पञ्चपञ्चेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति तानि तत्त्वानि समीरितानि। इह तत्त्वेषु मात्रादिगणान् वदामि।।४६, ४७।।

विवरणम्।

षट्कृतिमितानीति। षट्त्रिंशत्। गुणप्रकृत्येति सहायार्थे तृतीया।।४६।।

मात्राः तन्मात्राः।।४७।।

शब्दस्पर्शौ रूपं रसगन्धौ चापि पञ्च तन्मात्राः।
श्रोत्रं त्वक् चक्षुरथो जिह्वा घ्राणं च बुद्धिकरणानि।।४८।।

वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानीह कर्मकरणानि।
आकाशवायुतेजांस्यापः पृथिवी च पञ्च भूतानि।।४९।।

विमर्शिनी।

शब्दस्पर्शौ द्वौ रूपं रसगन्धौ च द्वौ एताः पञ्च तन्मात्राः। अथो श्रोत्रं त्वक् चक्षुः जिह्वा घ्राणं च बुद्धिकरणानि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मकरणानि कर्मेन्द्रियाणि। आकाशवायुतेजांसि आपः पृथिवी च पञ्च भूतानि।।४८,४९।।

नादं बिन्दुसदाशिवौ प्रथमतोऽतः शुद्धविद्याभिधं
तत्त्वं पञ्चममात्मतत्त्वमथ मायाकालतत्त्वे कलाम्।
तत्त्वान्यत्र समामनन्ति नियतिं चाशुद्धविद्यां परे
रागाव्यक्तगुणात्मकान्यथ च बुद्ध्यादित्रयोविंशतिम्।।५०।।

विमर्शिनी।

अथ परे आचार्याः अत्र प्रथमतो नादं बिन्दुसदाशिवौ च अतः शुद्धविद्याभिधं तत्त्वं पञ्चममात्मतत्त्वं मायाकालतत्त्वे मायातत्त्वं कालतत्त्वं च कलां नियतिं चाशुद्धविद्यां रागाव्यक्तगुणात्मकानि रागमव्यक्तं गुणप्रकृतिं च अथ बुद्ध्यादित्रयोविंशतिं च तत्त्वानि

१. 'ज्ञाना' क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

समामनन्ति कल्पयन्ति।।५०।।

विवरणम्।

नाद इति। शिवशक्त्योरेव नादव्यपदेश इत्यादि सर्वमूह्यम्।।५०।।

नादः शिवे क्षादिकपश्चिमानि
शेषेषु बीजान्यथवाणुवर्णैः।
शुद्धेषु हौं ह्रीमजपा हसौ च
षाद्यन्यतस्त्रैगुणिके[1] त्रिदीर्घम्[2]।।५१।।

विमर्शिनी।

अथ पूर्वोक्तानां तत्त्वानां बीजान्याह - नाद इति। शिवे शिवतत्त्वे नादः प्रासादमन्त्रो बीजम्। शेषेषु शक्त्यादितत्त्वेषु क्षादिकपश्चिमानि क्षकारादिप्रातिलोम्येन ककारान्तानि बीजानि। अथवा शुद्धेषु शिवशक्तिसदाशिवेश्वरशुद्धविद्यासु अणुवर्णैः पञ्चाक्षराक्षैररेकैकेन युक्तानि हौं ह्रीं अजपा हंस इति हसौ हकारः सकारश्च बीजानि। अन्यतो मायादिषु षादि षकारादिककारान्तानि बीजानि। त्रैगुणिके गुणप्रकृत्यां तु त्रिदीर्घं दीर्घत्रययुक्तो भकारः भां भीं भूं इति।।५१।।

विवरणम्।

नादश्शिव इति। नादः प्रासादः कपश्चिमशब्देन ककारान्ताभिधानम्। अथवाणुवर्णैरिति। स्वमूलाक्षरैस्सहितानि हौमादीनि शुद्धतत्त्वेषु बीजानीत्यर्थः। यथा ओं ने .... भः। त्रैगुणिके[3] त्रिदीर्घमिति। भां भीं भूं इत्येतदित्यर्थः।।५१।।

जीवप्राणौ पुंस्प्रकृत्यन्यसंज्ञौ
बुद्ध्यादीनि स्युस्त्रयोविंशतिश्च।
तत्त्वानीत्यन्येषु तत्त्वोन्मितानि
बीजान्येषां मादिकान्ताक्षराणि।।५२।।

विमर्शिनी।

अन्येषु देवेषु पुंस्प्रकृत्यन्यसंज्ञौ पुरुषः प्रकृतिश्चेत्यन्ये संज्ञे ययोस्तौ जीवप्राणौ,

---

१. 'षाद्यन्वितस्त्रैगुणिते त्रि' च. पाठः 'तो हामिति वाखिलेषु।।' ख. ज. पाठः, २. 'ते' क. ख. पाठः, ३. 'त्रिगुणे त्रि' घ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

बुद्ध्यादीनि त्रयोविंशतिश्चेति तत्त्वोन्मितानि पञ्चविंशतिसंख्यानि तत्त्वानि स्युः। एषां तत्त्वानां मादिकान्ताक्षराणि मकाराद्यानि ककारान्तानि अक्षराणि बीजानि।।५२।।

विवरणम्।

तत्त्वोन्मितानीति। पञ्चविंशतिः। पूर्वं सुसमाहितात्मेत्यमुनैवैषामाकारचिन्तनमपि सूचितम्।

"जीवस्तटित्प्रभः प्राण आधूम्रोध्यादि (?) तु त्रयम्।
सितरक्तासितं[1] मात्रा अव्यक्ता धूम्रलोहिताः।।
सितश्यामेऽप्यथ श्रोत्राद्यव्यक्तम् पिङ्गलं क्रमात्।
दीप्तं सितं चासितं च वाग्[2]दीप्ता दोस्तु पीतकम्।।
चरणं तु सितश्यामं परे श्यामसिते क्रमात्।
तन्मात्राभानि भूतानि स्यादारक्तं हृदम्बुजम्।।
मण्डलानि निजाभानि तन्मात्राभानि पञ्च तु।
तत्त्वानि कोपतत्त्वं तु दहनौघसमद्युति।।
शिवोऽव्यक्तस्ततः शक्तिर्निर्मलैव सदाशिवः।
स्वच्छो नीलोत्पलप्रख्या विद्या धूम्रनिभा परा।।
कालः सजलमेघाभोऽथाव्यक्ता नियतिः कला।
नीललोहितवर्णाथाशुद्धविद्या सितेतरा।।
पीतो रागस्तटिद्वर्णः पुमानन्यत् पुरोदितम्।

इति। निष्कलभावे सर्वं तत्तद्वर्णं खद्योतवदतिसूक्ष्मं प्रभामण्डलपरिक्षिप्तं ध्येयमिति।।५२।।

हृत्पुण्डरीकमितशं हंसं[3]रमितानि मण्डलान्यखिले।
स्युः सूर्यसोमवह्न्यादीन्यर्कविकारदि[4]क्कलावन्ति।।५३।।

विमर्शिनी।

अखिले हृत्पुण्डरीकम् इतशं युक्तशंबीजं 'शं नमः पराय हृत्पुण्डरीकात्मने

---

१. 'दितन्मात्रा', २. 'वा दी' क. पाठः, ३. 'स', ४. 'क्कालव' ज. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

नमः’ इत्यादि। मण्डलानि हंसंरमितानि हं सं रं इति बीजैरन्वितानि सूर्यसोमवह्न्यादीनि मण्डलशब्दात् प्राक् सूर्यसोमवह्निशब्दयुक्तानि अर्काविकारदिक्कलावन्ति द्वादशषोडश-दशपदसहितानि। ‘हं नमः पराय सूर्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः’ इत्यादयो मन्त्राः स्युरित्यर्थः।।५३।।

विवरणम्।

हृत्पुण्डरीकमितशमिति। प्राप्तं शंबीजम्। हंसंरमितानीति। हं सं रं इति बीजं प्राप्तानि। अर्कविकारदिक्कलावन्तीति। यथा ‘हं नमः पराय सूर्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः’ इत्यादि।।५३।।

प्राञ्च्येव पञ्च परमेष्ठिमुखानि विष्णौ
सेशादिकानि शिवशार्ङ्गिणि तान्यथ स्युः।
श्रेष्ठादिकानि महिषद्विषि शान्त्यतीता-
ख्यादीनि शेषविबुधेष्विह तत्त्वकानि।।५४।।

विमर्शिनी।

इह सृष्टौ विष्णौ प्राञ्च्येव प्राग्भवान्येव पञ्च तत्त्वानि परमेष्ठिमुखानि ‘षों नमः पराय परमेष्ठ्यात्मने नमः’ इत्यादीनीति विशेषः। शिवशार्ङ्गिणि सेशादिकानि ईशानादियुक्तानि ‘ओं हों [१]षों नमः पराय ईशानाय परमेष्ठ्यात्मने नमः’ इत्यादीनि। महिषद्विषि श्रेष्ठादिकानि [२]‘षों नमः पराय श्रेष्ठाशक्त्यात्मने नमः’ इत्यादीनि। शेषविबुधेषु शिवादिषु शान्त्यतीताख्यादीनि ‘ओं हौं नमः शिवाय शान्त्यतीतात्मने नमः इत्यादीनि तत्त्वकानि स्युः।।५४।।

विवरणम्।

प्राञ्च्येवेति सर्वत्र सम्बध्यते।।५४।।

साग्निमनुस्वरबिन्दुस्फुरितान्त्यार्णैकबीजमजितादौ।
कुहचित् कोपमयं च स्यादन्ते नारसिंहमपि तत्त्वम्।।५५।।

१, २. ‘षौं’ क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

अजितादौ कुहचिद् अन्ते अवसाने साग्निमनुस्वरबिन्दुस्फुरितान्त्यार्णैकबीजम् अग्निः रेफं मनुस्वर औकारः बिन्दुरनुस्वारः एतैः सह स्फुरितोऽन्त्यार्णः क्षकारः प्रधानबीजं यस्य 'क्ष्रौं' इति नारसिंहं नरसिंहदेवस्य कोपमयं कोपस्वरूपं च तत्त्वं स्यात्, कोपतत्त्वमित्यर्थः।।५५।।

विवरणम्।

साग्निमन्विति। क्ष्रौमित्येतदुद्धृतम्। कुहचिदिति। हरिहरे दुर्गायां च।।५५।।

स्वमूलषष्ठवर्णेन युक्तं क्षेत्रज्ञसंज्ञितम्।
पञ्चतत्त्वान्ततो योज्यं तत्त्वं शरवणोद्भवे।।५६।।

विमर्शिनी।

शरवणोद्भवे स्कन्दे सर्वत्रापि पञ्चतत्त्वान्ततः स्वमूलषष्ठवर्णेन स्वमूलस्य षष्ठाक्षरेण मकारेण युक्तं क्षेत्रज्ञसंज्ञितं तत्त्वं योज्यम्।।५६।।

तत्त्वोपोद्बलकेन स्वकीयमहसा[1] सुयोज्य मूलेन।
त्रिर्व्याप्य तत्त्वकानि स्वमूलवर्णाङ्गकानि च न्यस्येत्।।५७।।

विमर्शिनी।

तत्त्वोपोद्बलकेन तत्त्वानां सामर्थ्ययोजकेन स्वकीयमहसा स्वीयस्वीयमूलमन्त्रवीर्येण सुयोज्य मूलेन त्रिर्व्याप्य तत्त्वकानि स्वमूलवर्णाङ्गकानि च न्यस्येत्।।५७।।

विवरणम्।

तत्त्वसमष्टेर्मूलेनावाहनमाह - तत्त्वोपोद्बलकेनेति। सुयोज्येत्यावाहनाद्यभिप्रायम्।।५७।।

सर्वाङ्गीणं प्रकृतिचरमं बुद्धिपूर्वं त्रयं हृ-
न्मध्ये शब्दादिकगुणगणं कास्यहृद्गुह्यपत्सु।
स्वीये स्वीये न्यसतु च पदे श्रोत्रवागादिकाक्ष-
ग्रामं व्योमादिकमपि गणं कास्यहृद्गुह्यपत्सु।।५८।।

---

१. २. 'स' ग. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

तत्त्वन्यासमाह-सर्वाङ्गीणमिति। प्रकृतिचरमं शिवे शिवतत्त्वादिगुणप्रकृत्यन्तं त्रयोदशकं, विष्ण्वादिषु जीवप्राणौ च सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गव्यापकत्वेन न्यसतु। बुद्धिपूर्वं त्रयं बुद्ध्यहंकारमनांसि हृन्मध्ये, शब्दादिकगुणगणं शब्दादितन्मात्रापञ्चकं कास्यहृद्गुह्यपत्सु मूर्धाननहृदयगुह्यपादेषु श्रोत्रवागादिकाक्षग्रामं श्रोत्रादिकं वागादिकं चेन्द्रियगणं स्वीये स्वीये पदे स्थाने च व्योमादिकमपि गणं कास्यहृद्गुह्यपत्सु च न्यसतु।।५८।।

विवरणम्।

सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गव्यापकम्। प्रकृतिचरममिति। शिवे शिवादित्रयोदशानामितरेषु जीवप्राणयोश्च पुंस्प्रकृत्यन्यसंज्ञावित्युक्तयोर्ग्रहणम्। पद इति। स्थाने कर्णद्वयादौ। त्वगिन्द्रियं तु व्यापकं भवति। अक्षशब्द इन्द्रियपर्यायः।।५८।।

हृत्पुण्डरीकादिचतुष्कं[1]मत्र
हृदीषुतत्त्वानि च कादिगानि।
[2]कोपाणुना व्यापकमेतदर्हे
क्षेत्रज्ञतत्त्वेन गुहे च कुर्यात्।।५९।।

विमर्शिनी

अत्र तत्त्वन्यासे हृत्पुण्डरीकादिचतुष्कं हृदि न्यसतु, इषुतत्त्वानि पञ्चतत्त्वानि च कादिगानि कास्यहृद्गुह्यपत्सु गतानि च। एतदर्हे विष्ण्वादौ कोपाणुना कोपतत्त्वेन व्यापकं कुर्यात्, गुहे क्षेत्रज्ञतत्त्वेन च।।५९।।

विवरणम्।

कादिगानीति। कास्यहृद्गुह्यपत्स्विति भावः। यद्वा कं जीवात्मतत्त्वमादत्ते धृत्वा वर्तते इति कादिशब्देन जीवाधिष्ठितं हृदयमुच्यते। तथा कादीति शिरसादिपादान्तं कृत्स्नं शरीरं, तथा कादीति कास्यादीनि पञ्चस्थानान्यपि। एवं पञ्चतत्त्वानां त्रिधा न्यास उक्तः। हृत्स्थात्मन ईश्वरभावापत्तिबुद्ध्या हृदि सूक्ष्मदेहबुद्ध्या कृत्स्नदेहव्यापकतया स्थूलदेहतापत्तिधिया च मूर्धादिषु च न्यासः। सूक्ष्मदेहस्य हृदवच्छिन्नत्वेऽपि स्वदीप्त्या

---

१. 'ष्कबुद्धिपूर्वत्रयं तानि च' ज. ढ. पाठः २. 'कोपादिना' ढ, न्यस्येदितीहाखिलतात्त्विकोऽध्वा कोपाणुसंख्याप्त्यवधिस्तदर्हे।। स्वमूलमष्टाक्षरबीजकेन क्षेत्रज्ञतत्त्वेन च तत्त्वक्लृप्तौ। स्वपञ्चतत्त्वन्यसनोपरिष्टात् षडानने व्यापकमादधीत।। गां गीं क. ज. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

कृत्स्नदेहव्यापित्वमिष्यते। किञ्च कादिगानीति को ब्रह्मा तेन निवृत्तिपृथिवीभूलोकानां तदधिष्ठितानां ग्रहणम्, तदादीनि सकलानि कलातत्त्वभुवनानि[१]। वर्णपदमन्त्रोपलक्षणमेतत् कादिगानीति। सकलशब्दार्थाध्वमण्डल व्यापीनीत्यर्थः। मनोवत्तद्व्याप्तिं स्मरन् हृदय एवं न्यसेत्। यद्वा प्रसरणमुद्रया न्यास इति। यदुक्तम् - 'जीवं तमीशभावस्थं योजयेत् परमेष्ठिने'त्यादि 'वाच्यवाचक सम्भेदविभक्ताशेषमण्डलमि'त्यादि। कोपाणुनेति। व्यापकं कुर्यादित्यन्वयः। एतदर्ह इति। हर्यादौ। एतदन्त इति वा पाठः। पञ्चतत्त्वन्यासेऽपि कृते इति। हृत्पुण्डरीकाद्यभावे तु पञ्चभूतन्यासे कृते कोपतत्त्वेन व्यापकं षडध्वविधौ सूचितं भवति। क्षेत्रज्ञतत्त्वेन व्यापकं *गुहे विशेष इति।।५९।।

तस्मिन् व्याससमासात्मकैर्निजैः पञ्चमन्त्रकै[२]र्मन्त्री।
परिकल्प्य लिङ्गदेहं व्याप्य करोतु स्वमन्त्रमहितमपि[३]।।६०।।

विमर्शिनी

तस्मिन् तत्त्वावाहनन्यासादिभिः **कृतस्थूलाङ्गभावे देवे व्याससमासात्मकैः व्यष्टिसमष्ट्यात्मकैः निजैः पञ्चमन्त्रैः लिङ्गदेहं सूक्ष्मदेहं परिकल्प्य आवाह्य व्याप्य व्यापकमन्त्रैश्च व्याप्य स्वमन्त्रमहितमपि करोतु। मन्त्रीति व्यष्टिसमष्ट्यावाहनादिमन्त्रज्ञ इत्यर्थः।।६०।।

विवरणम्।

एवं बिम्बविद्यामयवपुषोरवस्थापनमुक्त्वेदानीं तदवान्तरवपुषोः स्थूलसूक्ष्मयोः बिम्बाभिमानिजीवभोगविश्रमायतनभूतयोरवस्थापनमाह - तस्मिन्निति। व्याससमासात्मकैरिति। नानात्वेनैकत्वेन चावस्थितैः। लिङ्गदेहमिति। व्यष्टिसमष्ट्यात्मकमित्यर्थाल्लभ्यते। यद्वा पञ्चतत्त्वान्यव्याकृततन्मात्राणि व्यष्टिसमष्ट्यात्मकानि। अत एव व्यष्टिसमष्टिस्थैरात्मभिर्युक्तानि। वासुदेवादयश्च तदात्मनः। तत्त्वशक्तीनां व्यष्टिसमष्टिभावे तदात्मनामपि तथात्वापत्तिः स्यादिति। तथा चोक्तम् - 'पञ्चशक्तिभिः पञ्चात्मानः स्मृता' इति। तत्र भूतात्मनां व्यष्टित्वं तन्मात्रात्मनां समष्टित्वमित्यर्थाल्लभ्यते। गोपनार्थं व्याससमासपदोपादानम्। तानि पञ्चतत्त्वानि स्वकानि हरिहरादीनां निजनिजानि। यद्वा निजनिजचिदात्मकानि। अथवा स्वशब्देन तत्त्वात्मनां वासुदेवादीनां ग्रहणम्। स

१. 'पञ्चतत्त्वकै' ग. ञ. ढ. पाठः, २. 'मिति' च. पाठः
* 'गुहे विशेष' इति, ** स्वकै इति च विवरणपाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

च स्वात्मपरः स्वात्मीयपरश्च गृह्यते। कशब्दश्चजीववचनः। वासुदेवादीनामेव स्वे स्वात्मीयाः प्राणादयो मनआदयश्च तेषां जीवसिद्धिनिबन्धनत्वात्, तेषां जीवाः तत्त्वानि। तथा वासुदेवादीनां जीवा अन्येतानीति भावः। कथं तत्त्वमेव जीव इति। अवस्थाभेदात् सर्वासामपि हि देवतानां स्वेच्छयैव नियन्तृनियम्यदशापरिग्रहात्। तत्र नियन्तेश्वरो नियम्यश्च जीवः नियम्यात्मा च प्रधानाश्रयतया द्विधा स्यात्। तत्र भोक्ता प्रधानम्। तस्यात्र बिम्बे भावना जीवावाहनम्। तस्य भोगसाधनं देहेन्द्रियादिगुणः। तद्भावना त्विदं व्यष्टिसमष्ट्यावाहनमिति। ननु कथं पुनस्त[१]त्त्वात्मनस्तदेव तत्त्वं जीव इति। नैष दोषः। देवतावस्थस्य हीतरावस्थो जीवः स्यात्। ननु कथं प्राणकरणानामपि स एव जीव इति। तस्य जीवस्य कला एव तेषां जीवास्ते सम्भूय स एव जीवः स्यादिति। एवंविधैः पञ्चतत्त्वैः तस्मिन् बिम्बे। लिङ्गदेहं परिकल्प्येति। लिङ्गदेहं च तत्र व्यष्टिभिः स्थूलदेहः समष्ट्या लिङ्गमिति। क्रमगोपनार्थमेवमभिधानम्। प्रागुक्तप्रतिपत्त्यावाहनादि-रूपम्। मन्त्रीति तन्मन्त्राणां प्रयोगाभिज्ञत्वमुक्तम्। तत्र पञ्चतत्त्वकैरिति पञ्चतत्त्वमन्त्रा उक्ताः स्वकैरिति। तेषु निजनिजमूलयोगः। व्याससमासात्मकैरिति। व्यस्ततया समस्ततया च। तेषां प्रयोगः पुनः स्वकैरिति। तत्तन्मूर्तियोगस्तदौचित्येन प्राणादिपदयोगो जीवपदयोगश्चेत्यादि सर्वमुक्तम्। व्याप्येति। देहे शिरोमुखादिदेशेषु तत्तद्व्यापकमन्त्रैर्व्यापकं लिङ्गे तु कृत्स्ने व्यापकं चोक्तम्। मन्त्रीत्यनेन पुनस्तत्तन्मन्त्रेण तत्तत्स्थानेषु न्यासोऽपि सूचितः। देहे पुनस्तत्तदवयवविभावनार्थं सकृन्मातृकान्यासः, पुनर्मूलाक्षराङ्गन्यासः। लिङ्गशरीरे तु तत्त्वन्यासः। पुनर्मूलाक्षराङ्गन्यसः। स्वमन्त्रमहितमपीति। मूलाङ्गपूजनं न्यस्तमन्त्रपूजनं वोक्तमिति। एवं तावत् बिम्बे कृत्स्नाया मूर्तेरवस्थापनमुक्तम्। तदभिमान्यात्मनोऽवस्थापनं तु प्रतिष्ठाविधावेव कर्तव्यमिति।।६०।।

तारोपचा[२]रसहितेन निजेन मूले-
नावाह्य तत्र परिदर्श्य तदीयमुद्रा[३]ः।
व्या[४]प्यामु[५]ना न्यसतु मूलषडध्वकाद्यं
सम्पूजयेच्च कथयामि षडध्वनोऽथ।।६१।।

विमर्शिनी।

ततो मन्त्रावाहनं कुर्यादित्याह - तारोपचारेति। तारोपचारसहितेन निजेन मूलेनावाह्य

---

१. 'स्तदेव' च. पाठः २. 'हा' ढ. पाठः ३. 'द्रां' च. ठ. पाठः ४. 'प्रा' ज. पाठः ५. 'तु' इति मूलकोशपाठः

Shripuram Publications www.shripuram.org

तदीयमुद्राः आवाहनादिमुद्राः परिदर्श्य अमुना मूलेन व्याप्य मूलषडध्वकाद्यं मूलमन्त्रसम्बन्धि षडध्वकाद्यं न्यसतु। यथोक्तविधिना सम्पूजयेच्च। अथ षडध्वनः कथयामि।।६१।।

आर्थाः कलातत्त्व[1]जगत्स्वरूपाः
शाब्दास्त्रयो वर्णपदाणुरूपाः।
एते षडध्वान इहाखिलेष्व-
थैकैः स्मृतास्तत्त्वकलाक्रमात् ते।।६२।।

विमर्शिनी।

इहाखिलेषु कलातत्त्वजगत्स्वरूपाः कलास्तत्त्वानि भुवनानि च स्वरूपाणि येषां ते त्रयः अर्थाः अर्थात्मकाः, वर्णपदाणुरूपाः वर्णाः पदानि मन्त्राश्च स्वरूपाणि येषां ते त्रयः शाब्दाः शब्दात्मकाः एते षडध्वानः स्मृताः। आचार्यैरिति शेषः। अथैकै[2]स्तैः ते षडध्वानः तत्त्वकलाक्रमात् स्मृताः।।६२।।

विवरणम्।

सिद्धायां मूर्तौ मन्त्रावाहनमाह - तारोपचारसहितेनेति। आदरार्थमियदभिधानम्। मूलषडध्वकाद्यमिति। मूलाद्यं षडध्वकाद्यं च। तत्र मूलपुटितमातृकान्यासस्तत्त्वन्यासो मूलाक्षराङ्गायुधन्यासश्च मूलाद्यमुक्तम्। षडध्वन्यासो दशावृत्त्यादिन्यासोऽङ्गायुधादिन्यासश्च षडध्वकाद्यमुक्तम्। सम्पूजयेच्चेति। न्यस्तमन्त्रैः पूजोक्ता त्रय इत्येतदार्था इत्यत्रापि सम्बन्धनीयम्। जगच्छब्दो भुवनार्थः।।६२।।

हौमादीशेषु तत्त्वप्रथमकथितबीजैः क्रमाच्छान्त्यतीतां
शान्तिं विद्यां प्रतिष्ठां न्यसतु च सकलाद्यात्मनेहृन्निवृत्तिम्।
कादिस्थाने कलाध्व[3]न्यखिलसुरवरेषु क्रमात् पञ्चकं त-
न्नादात्माद्यैर्नतेः प्राङ् नरकजिति युतं वासुदेवादिभिश्च।।६३।।

विमर्शिनी।

तत्र कलाध्वनि अखिलसुरवरेषु कादिस्थाने मूर्धास्यहृद्गुह्यपादेषु हौमादीशेषु

१. 'स्त' ग. पाठः, 'कल्पज' ज. पाठः २. 'कैः ते' क. पाठः ३. ?

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तत्त्वप्रथमकथितबीजैः ईशस्य पञ्चतत्त्वेषु प्रथमं कथितैः हौं ह्यौं हूं हीं ह्लां इति बीजैः सह क्रमात् शान्त्यतीतां शान्तिं विद्यां प्रतिष्ठां निवृत्तिं च, सकलाद्यात्मनेहृदिति क्रियाविशेषणं, कलशब्दादिभिरात्मने इत्यक्षरैर्हृदा नमसा च युक्तं यथा तथा न्यसतु। 'ओं हौं शान्त्यतीतकलात्मने नमः' इत्यादिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः। नरकजिति विष्णौ तत् पञ्चकं नतेः प्राक् नमश्शब्दात् पूर्वं नादात्माद्यैः नादात्मने बिन्द्वात्मने मकारात्मने उकारात्मने अकारात्मन इति पञ्चभिरादिभूतैर्वासुदेवादिभिर्युतं च न्यसतु। 'ओं हौं शान्त्यतीतकलात्मने नादात्मने वासुदेवाय नमः' इत्यादिभिरित्यर्थः।।६३।।

विवरणम्।

कलाध्वानस्तावदाह - हौमादीति। प्रथमत एव कथितानि बीजानि। सकलाद्यात्मनेहृदिति क्रियाविशेषणम्। हृन्नमःशब्दः। यद्वा हौमादीनी शिवपञ्चतत्त्वानां बीजानि। तानि च प्रथमकथितयुक्तानीति प्रथमतो निजमन्त्रेषु कथितान्यक्षराणि। यथा हरिहरे हकारः। स्कन्दे वकारः। गणपतौ मकारः। शास्तरि घकारः। दुर्गायां दकारः इति। यथा हौं द्यौमित्यादि, शिवे त्वविशेषः। विष्णौ त्वपरो विशेषः तमाह - नादात्माद्यैरिति।।६३।।

तत्त्वानां रसकृत्या शरकृत्या वात्र तत्त्वाध्वा
वर्णाध्वा च समिष्टः पञ्चाशद्वर्णविन्यासः।।६४।।

विमर्शिनी।

अत्र तत्त्वात्मनि तत्त्वानां रसकृत्या षट्त्रिंशता शरकृत्या पञ्चविंशत्या वा, शिवे चेत् षट्त्रिंशता इतरेषु चेत् पञ्चविंशत्या, तत्त्वाध्वा समिष्टः। मातृकायाः पञ्चाशद्वर्णविन्यासो वर्णाध्वा च।।६४।।

विवरणम्।

अथ तत्त्वाध्वा स प्रागुक्त एवेत्याह - तत्त्वानामिति। हृत्पुण्डरीकादिशेषस्य अर्थान्निवृत्तिः। चतुर्थमपि वर्णाध्वानं प्रागुक्तत्वादेव श्लोकशेषेणाह - वर्णध्वा चेति। अङ्गगर्घ्यादीनां अर्थान्निवृत्तिः।।६४।।

www.shripuram.org

Shripuram Publications
www.shripuram.org

गां गीं गूं गणराजि वह्निभुवि वां वीं वूं प्रभावल्लभे
घ्रां घ्रीं घ्रूमिति वर्णकैर्मपरजैरीशेऽखिले वाथ तैः।
व्याप्त्या न्यस्यतु भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रानत्र लोकात्मने
हृद्युक्तांश्चरणान्तराधिवदनेष्वध्वैष लोकात्मकः।।६५।।

विमर्शिनी।

भुवनाध्वानामाह - गां गीमिति। गणराजि गां गीं गूं इति, वह्निभुवि वां वीं वूं इति, प्रभावल्लभे घ्रां घ्रीं घ्रूं इति, ईशे मपरजैः प्रणवस्याकारोकारमकारैः, अथवा अखिले तैर्वर्णकैरक्षरैः बीजैः सह लोकात्मनेहृद्युक्तान् लोकात्मने नम इति युक्तान् भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रान् 'ओं अं भूर्लोकात्मने नम इत्यादिमन्त्रान् चरणान्तराधिवदनेषु व्याप्त्या पादादिकट्यन्तं तदादिकण्ठान्तं तदादिमूर्धान्तं च व्याप्य न्यस्यतु। एष लोकात्मकोऽध्वा।।६५।।

विवरणम्।

भुवनाध्वानमाह - गां गीं गूं गणराजीति। वह्निभुवि[१] स्कन्दे। मपरः प्रणवः अन्तराधिर्मध्योद्देशः व्याप्त्येति। संहारव्यापकेन सर्गव्यापकेन वेति भावः।।६५।।

न्यस्येत् कटिद्व्यूरुसजानुजङ्घा-
गुल्फाङ्गुलीपादतलेष्वविभ्याम्।
तथा सुनिभ्यां च महारसाभ्यां
तलानि पातालमपि क्रमेण।।६६।।

भूरादिसत्यचरमानपि सप्तलोका-
नाधारनाभिहृदयेषु गलास्ययोश्च।
मध्येभ्रु मूर्धनि च विन्यसतु द्विसप्त-
लोकाध्वकोऽयमजिते क्वचि[२]दन्यतश्च[३]।।६७।।

---

१. 'वह्निभूः' स्कन्दः। ख. पाठः, २. 'भिहितो विशेषात्।।' ख. पाठः ३. 'श्च।। तुरी' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

अजिते अन्यतश्च दुर्गादिषु क्वचित् कटिद्व्यूरुसजानुजङ्घागुल्फाङ्गुली पादतलेषु कट्यादिसप्तस्थानेषु सप्ततलानि न्यसेत्। अविभ्यां सह 'अतलाय नमः' 'वितलाय नमः' तथा सुनिभ्यां च 'सुतलाय नमः' 'नितलाय नमः' महारसाभ्यां 'महातलाय नमः' 'रसातलाय नमः' पातालमपि 'पातालाय नमः' इति क्रमेणेत्यर्थः। पुनराधारनाभिहृदयेषु गलास्ययोश्च मध्येभ्रु भ्रूमध्ये मूर्धनि च भूरादिसत्यचरमान् सप्तलोकानपि विन्यसतु । अयं द्विसप्तलोकाध्वकः चतुर्दशलोकाध्वा उदितः।।६६, ६७।।

विवरणम्।

न्यस्येदिति। अतलाय नमः इत्यादि। भूर्लोकाय नम इत्यादि। मध्येभ्रु इति भ्रूमध्ये। क्वचिदन्यतश्चेति दुर्गायां हरिहरे च वर्णाध्वोक्तः।।६७।।

***स्वस्वमूलाणुपुटितैर्मातृकार्णैः प्रविन्यसेत्।**
यथास्थानमशेषेषु वर्णाध्वायमिहोदितः।।६८।।

तुरीयपूर्वाणि[1] हरावुमेशे
व्योमाणुजातानि[2] निसुम्भहन्त्र्याम्।
जातादिजातानि पदाध्वनि स्युः
पदानि शेषेषु जिनार्णजानि।।६९।।

विमर्शिनी।

पुनरुक्तवर्णाध्वानन्तरं पदाध्वानमाह - तुरीयपूर्वाणीति। पदाध्वनि हरौ तुरीयपूर्वाणि, उमेशे व्योमाणुजातानि, निसुम्भहन्त्र्यां जातादिजातानि 'जातवेदसे सुनवामे'त्यस्माज्जातानि, शेषेषु जिनार्णजानि निजनिजगायत्रीसम्भूतानि पदानि स्युः।।६९।।

विवरणम्।

अथ पदाध्वोच्यते - तुरीयपूर्वाणीति। व्योमाणुः व्योमव्यापी मन्त्रः। जातादि जातवेदस इति मन्त्रः। पदानीति। जीवपरमात्मशक्तिमपरम्।।६९।।

---

* अस्य श्लोकस्य व्याख्या मातृकासु नोपलभ्यते।

१. 'हरौ तुरीयादिपदान्युमेशे' ख. ग. पाठः २. 'जातानि जातानि' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

सात्माष्टाक्षरवर्णयुक्[१] चरणतः कट्या हृदः कण्ठतो
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः सह तुरीयेणापि युक्तं क्रमात्।
न्यस्येद् व्याप्य पदात्मनेर्णमनिरुद्धाद्यैश्चतुर्थी *नमो-
निष्ठैश्चेति लये तुरीयमनुपूर्वश्चोदयेऽयं क्रमः।।७०।।

विमर्शिनी।

उक्तमेतद् विवृणोति - सात्माष्टाक्षरेत्यादिभिः। अत्र पदात्मनेर्णमिति विशेष्यपदम्। सात्माष्टाक्षरवर्णयुक्, 'ओं ह्रीं हंसः सोऽहं स्वाहा' इत्यात्माष्टाक्षरमन्त्रः, तस्य वर्णानां युग्भिर्युग्मैः सहितं, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः सह तुरीयेणापि च युक्तम्, चतुर्थीनमोनिष्ठैः चतुर्थ्येकवचननमोन्तैः अनिरुद्धाद्यैः अनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणवासुदेवैः सह पदात्मनेर्णं 'ओं ह्रीं जाग्रत्पदात्मने अनिरुद्धाय नमः' इत्यादिकं चरणतः कट्यन्तं, कट्या हृदन्तं, हृदः कण्ठान्तं, कण्ठतो मूर्धान्तं च क्रमाद् व्याप्य न्यस्येद् इति लये संहारन्यासे। उदये सृष्टौ तु तुरीयमनुपूर्वश्चायं क्रमः स्यात्।।७०।।

विवरणम्।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिस्तुरीयेणापि पदात्मनेऽर्णमनिरुद्धाद्यैश्चतुर्थीनमोयुक्तैरपि च क्रमाद्युक्तम्। पादात् कट्या हृदः कण्ठतश्च व्याप्य न्यसेदिति योजना। अत्र जीवपरात्मशक्तिमपराणीति चत्वारि पदान्युक्तानि। हंसस्योऽहं ह्रीं ओं इति। यथा ओं हंसः जाग्रत्परमात्मने अनिरुद्धाय नमः इत्यादि। पाददिति। पादाग्रात् कटिपर्यन्तं व्याप्य न्यसेत्। यद्वा कटित आपादाग्राद्व्याप्य न्यसेत्। एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्। तुरीयमनुपूर्वश्चेति। एतदभिप्रायेणैव च प्राक् तुरीयपूर्वाणीत्युक्तम्।।७०।।

के प्राच्यादि[२]दिशासु फालचिबुदृक्छ्रुन्नःकपोलास्यके।
कास्यात्मन्धुपदद्वयेषु करपत्सन्ध्यग्रशाखासु च।
वामे कश्रवणांसपार्श्वकटिषु व्युत्क्रामतोऽन्यत्र दोः-
पत्सूर्वोर्नसि के[३] च दोर्युजि पदैर्व्योमाणुजैर्विन्यसेत्।।७१।।

---

१. 'पादाज्जीवपरात्मशक्तिमपरं क' क. ग. ञ. ढ. पाठः, * नमोयुक्तैरिति विवरणरीत्या पाठः, २. 'स' ज. पाठः, ३. 'मूर्ध्नि दोष्णि च प' ख पाठः

www.shripuram.org
Shripuram.org
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

शिवे व्योमाणुजैः महाव्योमव्यापिमन्त्रजातैः पदैः के मूर्धनि प्राच्यादिदिशासु शिरसः प्रागादिदिक्षु फालचिबुदृक्छ्रुन्नःकपोलास्यके फाले चिबुके दृशोः श्रवणयोर्नसोः कपोलयोरास्यके वक्त्रे च कास्यात्मान्धुपदद्वयेषु मूर्धास्यहृदयगुह्यपादद्वयेषु करपत्सन्ध्यग्रशाखासु च करयोः पदयोश्च सन्धिष्वग्रेषु शाखासु वामे वामभागे कश्रवणांसपार्श्वकटिषु पञ्चसु अन्यत्र दक्षिणे व्युत्क्रामतः कटिपार्श्वांसश्रवणशिरस्सु दोःपत्सु करद्वये पदद्वये च ऊर्वोः नसि के च दोर्युजि करयोश्च विन्यसेत्।।७१।।

विवरणम्।

के प्राच्यादिदिशास्विति। कं मूर्धा। प्राच्यादिदिशाः शिरोऽपेक्षयैव ताश्च चतस्रो गृह्यन्ते। श्रुच्छब्दः श्रोत्रार्थः, नःशब्दश्च नासिकार्थः। अन्धुर्गुह्यम्। व्युत्क्रामतोऽन्यत्रेति। दक्षिणे कटिपार्श्वांसश्रवणमूर्धस्वित्यर्थः।।७१।।

मूर्धालिकाक्षियुगकर्णयुगोष्ठजिह्वा-
कण्ठेषु कक्षहृदि कुक्षिकटीतटे च।
आद्यापदानि सशिखोरुसजानुजङ्घा-
पादेषु विन्यसतु मन्त्रितमः[1] क्रमेण।।७२।।

विमर्शिनी।

अथ दुर्गायां मन्त्रितमः त्रिष्टुभः पदच्छेदे प्रणवनमसोर्योजने च कुशलः आद्यापदानि त्रिष्टुभः पदानि क्रमेण मूर्धालिकाक्षियुगकर्णयुगोष्ठजिह्वाकण्ठेषु मूर्ध्नि फाले नेत्रयोः कर्णयोरोष्ठजिह्वाकण्ठेषु नव पदानि, कक्षहृदि कुक्षिकटीतटे च चत्वारि, सशिखोरुसजानुजङ्घापादेषु पञ्च इत्यष्टादशपदानि विन्यसतु।।७२।।

विवरणम्।

आद्यापदानीति। जातवेदस इत्यस्याः पदानीति। अत्राक्षियुगकर्णयुगेति पृथक् स्थानाभिप्रायम्। मन्त्रितम इति। नावैवेत्येकं पदमिति सूचितम्। यद्वा प्रणवपुटितत्वं नमोऽन्तत्वं च सर्वत्र समानमित्युक्तम्।।७३।।

---

१. 'मन्त्रमतः क्र' च. ढ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

के[1] फालदेशे चिबुकण्ठनाभावूरुद्वये जानुपदद्वये च।
न्यसेत् पदान्यष्ट यथाक्रमेण तत्तज्जिनार्णाणुसमुद्भवानि।।७३।।

विमर्शिनी।

सर्वेषु तत्तज्जिनार्णाणुसमुद्भवानि तस्य तस्य गायत्रीसम्भूतानि अष्ट पदानि के फालदेशे मुखकण्ठनाभिषु ऊरुद्वये जानुद्वये पादद्वये यथाक्रमेण न्यस्येत्।।७२।।

कालिकपुष्करकर्णेष्वास्यगलांसात्मनाभिगुह्येषु।
जानुद्वयाङ्[2]घ्रिपृष्ठे ककुदि गणानां पदैर्न्यसेद् गणपे।।७४।।

विमर्शिनी।

गणपे 'गणानां त्वे'त्यृचः सप्तदशपदैः कालिकपुष्करकर्णेषु मूर्ध्नि ललाटे शुण्डायां च कर्णयोश्च आस्यगलांसात्मनाभिगुह्येषु आनने कण्ठे अंसयोर्हृदये नाभौ गुह्ये च जानुद्वयाङ्घ्रिपृष्ठे, जानुद्वयेति द्वयशब्दप्रयोगादेकमेव स्थानं, पुनरङ्घ्र्योः पृष्ठे च ककुदि च क्रमेण न्यसेत।।७४।

विवरणम्।

गणानां पदैरिति। प्रागनुद्देशादयं विकल्प इति बोद्धव्यम्। ब्रह्मणस्पत इति पदद्वयतया सप्तदश पदानि। जानुद्वयमिति स्थानैकत्वमुक्तम्।।७४।।

मन्त्राध्वा पौरुषैः स्यान्मुरजिति गिरिशे पञ्चभिर्ब्रह्मभिस्तैः
शाङ्र्गीशे जातपूर्वैर्महिषजिति तमर्वन्तमाद्यैः कुमारे।
भूतेशे यात ऊत्यादिभिरय गणराजे गणा[3]नाम्[4]ऋचाथो
गायत्र्या मूर्तिमन्त्रैरपि पुरमुरजित्पूर्वकेषु स्वकीयैः।।७५।।

विमर्शिनी।

मन्त्राध्वानमाह - मन्त्राध्वेति। मुरजिति पौरुषैः पुरुषसूक्तस्य ऋग्भिर्मन्त्राध्वा स्यात्। गिरिशे पञ्चभिर्ब्रह्मभिः, शाङ्र्गीशे तैः पञ्चब्रह्मभिः, महिषजिति जातपूर्वैः 'जातवेदस' इत्यादिपञ्चदुर्गाभिः, कुमारे तमर्वन्तमाद्यैः 'तमर्वन्तमि'त्यादिपञ्चभिः ऋग्भिः,

---

१. 'मूर्ध्नीक्षणास्ये हृदि नाभिदेशे गुह्याह्वये जा' ख. पाठः, २. 'ये' इति मूलकोशपाठः
३. 'शे जात' झ. ञ. ढ. पाठः, ४. 'नां पुरोगैर्गाय' क. ग. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

भूतेशे 'यात ऊत्या'दिभिः पञ्चभिः पञ्चभिः ऋग्भिः, अथ गणराजे 'गणानामृ'चा, पुरमुरजित्पूर्वकेषु शिवनारायणादिषु गायत्र्या स्वस्वगायत्र्या स्वकीयैर्मूर्तिमन्त्रैरपि मन्त्राध्वा स्यात्।।७५।।

विवरणम्।

मन्त्राध्वानमाह - मन्त्राध्वेति। पौरुषैः पुरुषसूक्तमन्त्रैः। तैः शाङ्गींश इति। पौरुषैर्ब्रह्मभिश्चेत्यर्थः। अयमेव च तत्र क्रमः। जातपूर्वैरित्यादिषु पञ्चभिरित्यनुवर्तनीयम्।।७५।।

वामाङ्गाद्यं करचरणजानूरुयुग्मेषु नाभौ
हृत्कण्ठांसद्वितयवदनाक्ष्युत्तमाङ्गेषु मन्त्री।
पुंसूक्तोत्थैर्न्यसतु मनुभिः संहृतौ शीर्षपूर्वं
सृष्टौ नाभिप्रभृतिहृदयान्तं स्थितौ च क्रमेण।।७६।।

विमर्शिनी।

तद् विवृणोति - वामाङ्गाद्यमित्यादिभिः। पुंसूक्तोत्थैः पुरुषसूक्तभवैः षोडशमन्त्रैः संहृतौ संहारन्यासे करचरणजानूरुयुग्मेष्वष्टसु नाभौ हृत्कण्ठांसद्वितयवदनाक्ष्युत्तमाङ्गेष्वष्टसु च, तत्राक्षिद्वये युगपदेव, वामाङ्गाद्यं सर्वत्र वामदक्षिणक्रमेण न्यसतु। सृष्टौ शीर्षपूर्वं मूर्धादिवामकरान्तं, स्थितौ नाभिप्रभृतिहृदयान्तं च। मन्त्री क्रमेणेत्याभ्यां त्रिष्वपि न्यासेषु सहस्रशीर्षादिक्रमेणैव न्यास इति सूचितम्। तथाहि ऋग्विधाने -

"प्रथमां वामहस्ते तु द्वितीयचां दक्षिणे तथा।"

इत्यादि। संहारेऽपि तथा विधानात्।।७६।।

विवरणम्।

[1]वामाङ्गाद्यमिति। करचरणाद्यङ्गेषु वामदक्षिणक्रमेण न्यास उक्तः। उत्तमाङ्गं शिरः। नाभिप्रभृतिहृदयान्तं स्थितौ चेति। नाभ्यादिवामकरान्तं शिरआदिहृदयान्तं चेत्यर्थः। मन्त्रीति संहारे "यज्ञेन यज्ञमि"त्यारम्भ इत्याद्युक्तम्।।७६।।

---

१. 'अङ्गेष्विति' क.

Shripuram Publications
www.shripuram.org

न्यस्येन्निजान् वैदिकपञ्चमन्त्रान्
कास्यात्मगुह्याङ्घ्रियुगेष्वशेषे ।
के[1]न्द्रार्किसोमाप्यमुखेष्वपीशा-
नादीञ्छिवेऽङ्गुष्ठमुखाङ्गुलीभिः ।।७७ ।।

विमर्शिनी ।

अशेषे सर्वदेवेषु निजान् निजान् वैदिकपञ्चमन्त्रान् कास्यात्मगुह्याङ्घ्रियुगेषु मूर्धाननहृदयगुह्यपादेषु न्यसेत् । शिवे एवं सूत्रन्यासानन्तरं केन्द्रार्किसोमाप्यमुखेषु ऊर्ध्वप्राग्याम्यसौम्यपश्चिममुखेष्वपि अङ्गुष्ठमुखाङ्गुलीभिः ईशानादीनपि न्यसेत् ।।७७ ।।

विवरणम् ।

अशेषे इति दुर्गादिषु । अत्र विशेषमाह - केन्द्रेति । ब्रह्मेन्द्रयमसोमवरुण-दिङ्मुखेष्वित्यर्थः । अङ्गुष्ठमुखाङ्गुलीभिरिति सूत्रन्यासेऽपि समानम् । केवलाभि-रङ्गुलीभिरयं न्यासः । यद्वा अङ्गुष्ठे तर्जन्युपग्रह[2]ः । तर्जन्यादिष्वङ्गुष्ठोपग्रहः ।।७७ ।।

दिक्षु प्राग्याम्यवारीड्वसुपनिजभुवामैन्[3]द्रवारार्किराज्ञां
हृद्ग्रीवांसद्वयीनाभ्युदरचरमवक्षस्सु गुह्याण्डयोश्च ।
[4]सोर्वोर्जान्वोः सजङ्घास्फिगुभयकटिपार्श्वेषु पद्मोस्तलेषु
घ्राणे कंबाहुयुग्मे न्यसतु च मनुवित् तत्कलाः स्वाङ्गुलीभिः[5] ।।७८

विमर्शिनी ।

अथ मनुवित् द्वादशे पटले 'मातङ्गोरगविश्वे'त्यादिवक्ष्यमाणश्लोकभेदिताः कलाः शशिन्यादिशक्तीश्च जानन् तत्कलाः ईशानादिपञ्चब्रह्मभवाः कलाः अष्टात्रिंशत्कलाः स्वाङ्गुलीभिः ईशानादीनामङ्गुष्ठादिस्वस्वाङ्गुलीभिः प्राग्याम्यवारीड्वसुपनिजभुवां वारीड् वरुणः वसुपो वैश्रवणः निजभूर्ब्रह्मा शिरसः प्राग्याम्यप्रतीच्योदीच्योर्ध्वदिक्षु ईशानकलाः पञ्च, ऐन्द्रवारार्किराज्ञां वार्वरुणः आर्किर्यमः राजा सोमः इन्द्रवरुणयमसोमानां दिक्षु स्थितेषु वक्त्रेषु तत्पुरुषकलाश्चतस्रः हृद्ग्रीवांसद्वयीनाभ्युदरचरमवक्षस्सु चरमः पृष्ठभागः

---

१. 'ऐन्द्रार्कि' ज, २. 'हः ।।७७ ।।' ञ. पाठः, ३. 'मि' ग, ४. ऊ ग. झ. ञ. ढ. पाठः, ४. भिः ।। न्यस्येत् तत्तज्जिनार्णस्य त्रीन् पादान् मन्त्रवित् क्रमाद् । मूलाधारे च हृदये भ्रूमध्ये वाथ मूर्ध्नि वा ।। न्यस्त इति विवरणाद-तः क. ग. झ. ञ. ढ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

एतेष्वघोरकला अष्टौ, गुह्याण्डयोश्च सोर्वोर्जान्वोः ऊरुद्वये जानुद्वये सजङ्घास्फिगुभयकटिपार्श्वेषु वामकलास्त्रयोदश, पद्दोस्तलेषु पादकरयोश्चतुर्षु तलेषु घ्राण इत्येकस्मिन् स्थाने कंबाहुयुग्मे मूर्धनि बाह्वोश्च सद्योजातकला अष्टौ च एवमष्टात्रिंशत्कलाः न्यसतु।।७८।।

विवरणम्।

शैवे तत्कलान्यासमप्याह - दिक्ष्विति। वारीड् वरुणः। वसुपो धनदः। निजभूर्ब्रह्मा। वार्जलं वरुण एव। आर्किर्यमः। राजा सोमः। अत्र दिक्ष्वित्यनुषङ्गः। शिरसः पञ्चदिक्षु ईशानकलाः, मुखस्य चतुर्दिक्षु तत्पुरुषकला इति ज्ञेयम्। चरमं पृष्ठम्। उभयकटीत्येकं स्थानम्। मनुविदिति कलानां विभागवित्त्वमुक्तम्। स्वङ्गुलीभिरिति। अङ्गुष्ठेन ईशानकला इत्याद्युक्तम्। मनुविदिति दुर्गादिषु पञ्च दुर्गादीनामप्येवं विभागेन कलान्यासोऽपि वा सूचितः। यद्वा सर्वकलानां प्रणवरुद्धत्वादिकमुक्तम्। मन्त्रविदित्यपि तथा।।७८।।

भ्रूमध्ये वाथ मूर्ध्नि वेति तृतीयपादस्य स्थानविकल्पः।।

न्यस्तब्रह्मणि तारहृद्भगवतेर्णैर्वासुदेवादिका
न्यस्याः कादिषु मूर्तयो हरिहरे ङेन्ता *नमोन्ताः क्रमात्।
[१]कृत्वैकद्विचतुर्युतान् न्यसतु दन्तान् वज्रतुण्डं तथा
हेरम्बं च महाणुबीजप[२]रतो विघ्नेऽपि वा केवलान्।।७९।।

विमर्शिनी।

न्यस्तब्रह्मणि कृतपञ्चब्रह्मन्यासे हरिहरे कादिषु मूर्धादिपञ्चस्थानेषु तारहृद्भगवतेर्णैः 'ओं नमो भगवते' इत्यक्षरैः सह ङेन्ताः चतुर्थ्येकवचनान्ताः नमोन्ताश्च वासुदेवादिका मूर्तयः क्रमेण न्यस्याः न्यस्तव्याः। विघ्ने महाणुबीजपरतः महागणपतिबीजानामन्ते कृत्वा स्थापयित्वा एकद्विचतुर्युतान् एकद्विचतुश्शब्दैः संयुतान् दन्तान् वज्रतुण्डं हेरम्बं च तथा मूर्धादिपञ्चस्थानेषु न्यसतु। 'ओं श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं[३] गं एकदन्त गणपते वरवद सर्वजनं मे वशमानय स्वाहा' इत्यादयो मन्त्राः। केवलानपि वा 'एकदन्तगणपतये नमः' इत्यादयो वा।।७९।।

* नमोन्तास्तथा इति विवरणपाठः, १. 'शेषेषु स्वविधास्यमानयजनाज्ज्ञेयक्रमं षड्द्विषण्मूर्त्यादिन्यसनं न्यसेच्च सकले मूलाङ्गकाद्यं ततः।। येन येन' ख. ज. पाठः २. 'रि' ढ, ३. 'श्लौं' ख. पाठः

Shripuram Publications www.shripuram.org

विवरणम्।

न्यस्तब्रह्मणीति। स्वदेह इति शेषः। तारहृद्भगवतेर्णैरिति यथा 'ओं नमो भगवते वासुदेवाये'त्यादि। अत्र नारायणेऽपि (तार?) तारहृद्भगवतेर्णयोगः। कृत्वेति। महाणुबीजपरत एतान् कृत्वा न्यसेत्। केवलानेव वैतान् न्यसेदित्यर्थः। महाणुर्महागणपतिमनुः। तथेति। ङेन्ता नमोन्ता इत्येतद्योजनमुक्तम्।।७९।।

षड्द्वादशाह्वयमनुन्यसनाद्यमत्र
स्वाख्यास्यमानयजनक्रमतोऽवगम्यम्।
अन्तेऽखिलेषु निजमूलमनूपदिष्टान्
न्यासान् समाचरतु चेति षडध्वक्लृप्तिः।।८०।।

विमर्शिनी।

अत्र षडध्वन्यासे षड्द्वादशाह्वयमनुन्यसनाद्यं वैष्णवादिषु षडक्षरद्वादशाक्षरादिमन्त्रभेदानां न्यासाद्यं स्वाख्यास्यमानयजनक्रमतः स्वस्वपूजायां वक्ष्यमाणक्रमतोऽवगम्यम्। अन्तेऽखिलेषु निजमूलमनूपदिष्टान् अष्टाक्षरे दशाङ्गादीन् षडक्षरे गोलकान्यासादींश्च समाचरतु च इति षडध्वक्लृप्तिः इति षडध्वनां स्थितिः।।८०।।

विवरणम्।

षड्द्वादशाह्वयमनुन्यसनाद्यमिति। यथायोगमेतदभिप्रेतमिति।।

येन येन मनुना मनुबिम्बे देवदेवयजनं कृतमत्र।
तेन तेन तदुदक्परिक्लृप्ते मण्डले स्वविहिते च यजेत् तम्।।८१।।

विमर्शिनी।

अथ मण्डलपूजामाह - येन येनेति। अत्र मनुबिम्बे येन येन मनुना देवदेवयजनं देवानामपि देवस्य पूजनं कृतं, तेन तेन मनुना तदुदक्परिक्लृप्ते तस्योत्तरभागे कल्पिते स्वस्वविहिते मण्डले च तं[1] देवं यजेत्।।८१।।

विवरणम्।

एवं तावद् बिम्बे पूजामभिधाय प्रसङ्गात् षडध्वन्यासं चोक्त्वेदानीं तत्पूजापूर्त्यर्थां

---

१. 'तं तं दे'

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

मण्डले पूजामाह - येन येनेति।।८१।।

चक्राब्जे प्रयजेद् विष्णौ दुर्गायां शक्तिदण्डके।
भद्रकेऽन्येषु सेनान्यां प्रत्यक् प्रागुक्तषड्दले।।८२।।

विमर्शिनी।

विष्णौ चक्राब्जे मण्डले तं प्रयजेत्। दुर्गायां शक्तिदण्डके[1] भद्रके च। अन्येषु केवलभद्रके। सेनान्यां प्रत्यग्भागे प्रागुक्तषड्दले 'मध्येवेदिविनिर्मिते'त्यादिनोक्तषड्दले मण्डले। कौमारके मण्डले पूजैवात्र विवक्षिता।।८२।।

विवरणम्।

स्वविहित इत्येतद्विवृणोति - चक्रब्ज इति। प्रत्यक्प्रागुक्तषड्दल इति। शय्यायाः पश्चिमतो यत् प्रागुक्तं 'मध्ये बेदिविनिर्मित' इत्यादि।।८२।।

पद्मादर्वाक्तनमुदितक्लृप्त्या स्वमभ्यर्च्य[2] पीठं
चक्राम्भोजे तदनु परिकल्प्यात्र तत् कालचक्रम्।
प्रागाद्येषु प्रथिषु यजतु प्राणपूर्वाणि तत्त्वा-
न्यन्तर्बाह्यक्रमविनिमयेनावनीपश्चिमानि।।८३।।

विमर्शिनी।

चक्रपूजामाह - पद्मादिति। पद्मादर्वाक्तनं 'पद्माय नम' इत्यस्मात् पूर्वगतैर्मन्त्रैः उदितक्लृप्त्या पूजापटले वक्ष्यमाणक्लृप्त्या स्वं वैष्णवं पीठमभ्यर्च्य तदनु तद् मण्डलं कालचक्रं परिकल्प्य अत्र चक्राम्भोजे प्रागाद्येषु प्रथिषु नेमिषु प्राणपूर्वाणि 'मं नमः[3] पराय प्राणात्मने नमः' इत्यादीनी अवनीपश्चिमानि 'कं नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः' इत्यन्तानि चतुर्विंशतितत्त्वानि अन्तर्बाह्यक्रमविनिमयेन पूर्वमन्तर्गतप्राङ्नेम्यां पुनस्तद्दक्षिणगतबहिर्नेम्यां पुनस्तद्दक्षिणगतान्तर्नेम्यां पुनस्तदनन्तरगतबहिर्नेम्यामित्यादिक्रमेण यजतु।।

विवरणम्।

अत्र चक्राब्जपूजायां विशेषमाचष्टे - पद्मादर्वाक्तनामिति। मायाविद्यानन्तपर्यन्त-

१. 'म' ख. पाठः, २. 'त' ढ. पाठः, ३. 'म इ' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

मित्यर्थः। परिकल्प्येति। कालचक्राय नम इति पुष्पाञ्जलिरुक्तः। तत् कालचक्रमिति। चक्राब्जम्। यद्वा 'पुरुषं मण्डलं विद्या'[१]दित्यादि विज्ञानं सूचितम्। एतच्च भद्रकादिष्वपि समानम्। अन्तर्बाह्यक्रमविनिमयेनेति। मेषारस्याग्रतो यः प्रथिः प्रवर्तते तस्मिन् प्राणतत्त्वस्य, पुनस्तत् प्रथिमध्ये यः प्रथिः प्रवर्तते तस्मिन् बुद्धितत्त्वस्य, पुनरृषभराश्यग्रतो यः प्रथिः प्रवर्तते[२] तस्मिन्नहङ्कारस्येत्यादि पूजाक्रम उक्तः।।८३।।

मध्येरं विनपुंसकस्वरहंमा[३] सूर्यं समेतं क्रमा-
न्मेषाद्यात्मयुतं स्वधातृमुखमूर्त्युद्भेदितं वा यजेत्।
बीजान्तस्थनमःपरायपदपूर्वत्वं तथैवात्मने
नत्यन्तत्वमशेषचक्रमनुषु ज्ञेयं बुधैस्तत्त्ववत्[४]।।८४।।

विमर्शिनी।

मध्येरम् अराणां मध्ये मध्ये विनपुंसकस्वरहमा विगतनपुंसकैः स्वरैर्द्वादशभिर्युतेन हंबीजेन समेतं युक्तं मेषाद्यात्मयुतं मेषादिशब्दैः सहात्मनेपदयुक्तं सूर्यं क्रमाद् मेषादिराशिस्थाने (क्रमाद्?) यजेत्। 'हं नमः पराय सूर्याय मेषात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः। स्वधातृमुख-मूर्त्युद्भेदितं वा स्वस्य सूर्यस्य धात्रादिभिर्मूर्तिभिर्भेदितं वा। तत्र 'हं नमः पराय सूर्याय मेषात्मने धात्रे नमः' (?) इत्यादयो मन्त्राः। बुधैरशेषचक्रमनुषु सकलचक्रपूजामन्त्रेषु तत्त्ववत् तत्त्वमन्त्रेष्विव बीजान्तरस्थनमःपरायपदपूर्वत्वं स्वस्वबीजानामन्ते स्थितं 'नमः पराय' इति पद्वयं पूर्वं यथा भवति, तथैव आत्मनेनत्यन्तत्वम् 'आत्मने नमः' इति पदद्वयावसानत्वं च यथा भवति तथा ज्ञेयम्।।८४।।

विवरणम्।

मध्येरमिति। अराणां मध्ये। मेषाद्यराणां द्वादशानां मध्योद्देशेष्वित्यर्थः। विनपुंसकंस्वरहमा समेतं मेषाद्यात्मयुतं सूर्यं क्रमाद् यजेदित्यन्वयः। नपुंसकवर्णरहिता द्वादश स्वराः। यथा 'हं नमः पराय मेषात्मने सूर्याय नमः' इत्यादि। स्वधातृमुखमूर्त्युद्भेदितं वेत्यधिकांशविकल्पः। तत्ववदिति। यथा तत्त्वमन्त्रेषु तथेत्यर्थः। सूर्यपदोपरि धातृपदादियोगः इत्याद्यप्येवम्।।८४।।

---

१. 'बिद्यादिति वि' क. पाठः, २. 'वर्तते' क. पाठः ३. 'रमहासू' च. पाठः, ४. 'वित्' ग 'वान्' च. पाठः

www.shripuram.org
Sri Puram Publications
www.shripuram.org

धात्रर्यममित्राख्या वरुणांशभगा विवस्वदिन्द्रयुताः।
पूषाह्वयपर्जन्यौ त्वष्टा विष्णुश्च मूर्तयोऽत्र रवेः॥८५॥

विमर्शिनी।

मूर्त्तीः पठति - धात्रर्यममित्राख्याः धाता अर्यमा मित्रश्च वरुणांशभगाः वरुणोंऽशो भगश्च, विवस्वदिन्द्रयुताः विवस्वानिन्द्रश्च, पूषाह्वयपर्जन्यौ पूषा पर्जन्यश्च, त्वष्टा विष्णुश्चात्र रवेर्मूर्तयः स्युः॥८५॥

मूलाद्याग्रमचाद्यमन्तमनुवृत्त्यामूलमग्रादिकं
सर्गाद्यान्तमपक्रमेण च सता संबीजके[१]नान्वरम्।
सोमं तत्र सितासितप्रतिपदाद्यात्मानमिष्ट्वाभितो
मध्येरं तममाकलात्मकमचाद्येनान्वितं प्रार्चयेत्॥८६॥

विमर्शिनी।

तत्र प्रत्यरं सोममपि पूजयेदित्याह - मूलाद्याग्रमिति। तत्र अन्वरम् अरे अरे च उभयोरभितः उभयोः पार्श्वयोः मूलाद्याग्रं अधोभागमारभ्याग्रभागान्तम्। आद्यमन्तम् अकाराद्यनुस्वारपर्यन्तम् अनुवृत्त्या अनुलोमक्रमेण सता अचा, अग्रादिकमामूलम् अग्रभागाद्यधोभागपर्यन्तं सर्गाद्यान्तं विसर्गाद्याकारपर्यन्तम् अपक्रमेण प्रतिलोम्येन च सता अचा युक्तेन संबीजकेनान्वितं सितासितप्रतिपदाद्यात्मानं शुक्लप्रतिपदादिना कृष्णप्रतिपदादिना च आत्मशब्देन युक्तं सोमं 'सं नमः पराय सोमाय शुक्लप्रतिपदात्मने नमः' 'सां नमः पराय सोमाय शुक्लद्वितीयात्मने नमः' इत्यादि, 'सः नमः पराय सोमाय कृष्णप्रतिपदात्मने नमः' 'सं नमः पराय सोमाय कृष्णद्वितीयात्मने नमः' इत्यादिसहितमिष्ट्वा मध्येरम् अरमध्येषु आद्येन अचा अकारेण अन्वितम् अमाकलात्मकम् अमाकलात्मशब्दयुक्तं च सोमं प्रार्चयेत्। 'सं नमः पराय सोमाय अमाकलात्मने नमः' इति मध्यस्थमन्त्र इत्यर्थः॥८६॥

विवरणम्।

मूलाद्याग्रमिति। तत्रान्वरमभितः सितासितप्रतिपदाद्यात्मानं सोममिष्ट्वा

---

१. 'मायोजयन्। सो' ख. ज. पाठः, 'केनासमम्।' ज, 'गेनान्व' म. ढ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

मध्येरममाकलान्वितं सोमं प्रार्चयेदिति सम्बन्धः। मेषाद्यरेषु शुक्लप्रतिपदादि-शुक्लपञ्चदश्यन्तपदोपेतात्मशब्दसहितमेकस्मिन् भागे, पुनः कृष्णप्रतिपदादि-कृष्णपञ्चदश्यन्तपदोपेतात्मशब्दसहितम् इतरस्मिन् भागे। एवममाकलात्मकम[1]पि द्रष्टव्यम्। [2]मूलाद्यन्तमाद्यमनुवृत्त्या अग्रादिमूलान्तिकं सर्गाद्यान्तमपक्रमेण च सता संबीजकेन अचा इति अन्वितमिति सम्बध्यते। सोमशब्दस्यैवैतद् विशेषणम्। आद्यमन्तम् अकाराद्यनु-स्वारान्तम्। अनुवृत्तिः क्रमः। सर्गाद्यान्तं विसर्गाद्याकारान्तम्। अपक्रमो व्युत्क्रमः। एतदुक्तं भवति। मकारे तावदुदक्पर्यन्तभागे शुक्लभागे तदरमूलोद्देश-मारभ्याग्रोद्देशावधि 'सं नमः पराय सोमाय शुक्लप्रतिपदात्मने नमः' इत्यादिपञ्चदशमन्त्रैः पूजयेत्। पुनस्तस्यैव दक्षिणपर्यन्तभागे कृष्णभागे तत एवाग्रदेशत आरभ्य मूलोद्देशावधि 'सः नमः पराय सोमाय कृष्णप्रतिपदात्मने नमः' इत्यादिपञ्चदशमन्त्रैश्च पूजयेत्। आद्येनाचान्वितमिति। संबीजवेनैव अकारेणान्वितं सोमम्। सं नमः पराय सोमायामा[3]कलात्मने नमः। एवमृषभाद्यरेष्वपीति।।८६।।

प्रातर्माध्यन्दिनतृतीयाख्यानि सवनान्यथ।
अन्तरादिं[4] यजेन्नाभित्रयेऽमाद्यक्षरैस्त्रिभिः।।८७।।

विमर्शिनी।

अथ नाभित्रयेऽन्तरादि क्रमेण अमाद्यक्षरैः अं उं मं इति त्रिभिरक्षरैर्बीजभूतैः सह प्रातर्माध्यन्दिनतृतीयाख्यानि सवनानि 'अं नमः पराय प्रातस्सवनात्मने नमः' इत्यादिमन्त्रैर्यजेत्।।८७।।

विवरणम्।

माद्यक्षरैरिति। मं उं अम् इत्येतैः।।८७।।

ततः कोपतत्त्वं प्रपूज्याक्षदेशे
पुनस्तत्र पद्मादिकं पीठशेषम्।
तथा जीवतत्त्वं च तत्कर्णिकाया-
मिहावाह्य मूलेन देवं यजेच्च।।८८।।

---

१. 'मित्यपि' क. घ. च. पाठः, २. 'मूलाद्यग्रान्त' क. पाठः, ३. 'यामला', ४. 'भि' क. पाठः

Shripuram Publications www.shripuram.org

विमर्शिनी।

ततः अक्षदेशे चक्रस्याक्षप्रदेशे कोपतत्त्वं प्रपूज्य पुनस्तत्र चक्रे पद्मादिकं पीठशेषं तथा तत्कर्णिकायां जीवतत्त्वं च प्रपूज्य इह मूलेन देवमावाह्य यजेच्च।।८८।।

अर्घ्यादि दत्त्वा सकलीकृताय
सम्पूज्य चाङ्गावरणावसानम्[1]।
विष्ण्वादिकास्तत्परितोऽरसंस्था
मूर्तीर्यजेद् द्वादशवर्णबीजैः।।८९।।

विमर्शिनी।

सकलीकृताय तस्मै अर्घ्यादि दत्त्वा अङ्गावरणावसानं च सम्पूज्य तत्परितः अरसंस्थाः अरेषु स्थिताः विष्ण्वादिका मूर्तीः द्वादशवर्णबीजैः द्वादशाक्षरमन्त्रस्य वर्णैर्बीजभूतैः सह यजेत्।।८९।।

विवरणम्।

सम्पूज्य चाङ्गावरणावसानमिति। अङ्गावरणद्वयानन्तरं वैनतेयाद्यावरणादर्वाङ् मूर्त्यावरणमिहाधिकमिति भावः।।८९।।

विष्णुमधुसूदनौ च त्रिविक्रमो वामनाभिधानोऽथ।
सश्रीधरो हृषीकेशाख्योऽतः पद्मनाभश्च।।९०।।
दामोदरोऽथ केशवनारायणमाधवाः सगोविन्दाः।
द्वादशमूर्तय उक्ता विद्येशास्त्वष्ट तासु पूर्वोक्ताः।।९१।।

विमर्शिनी।

द्वादशमूर्तीः पठति - विष्ण्विति। विष्ण्वाद्या गोविन्दान्ता द्वादशमूर्तय उक्ताः। तासु मूर्तिषु पूर्वोक्ता अष्ट विष्ण्वादिदामोदरान्ता विद्येशाः विद्येश्वरकलशपूजायामुक्ताः।।९०,९१।।

विवरणम्।

विद्येशास्त्वष्ट तासु पूर्वोक्ता इति। विष्ण्वादिदामोदरान्ताः। यदुक्तं -

---

१. 'माङ्गा' ग. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

'प्रथमो विष्णुराख्यातो द्वितीयो मधुसूदनः।'

इत्यादि। 'विष्णौ विष्णुमुखाः समूललिपय' इत्यत्र विद्येश्वरोपयोगः।।९०, ९१।।

भूयो यथोक्तं गरुडादिशेषा-
वृतिं समभ्यर्च्य निवेद्य तस्मै।
प्रसन्नपूजामपि संविदध्या-
दितीरिता चक्रिणि चक्रपूजा।।९२।।

विमर्शिनी।

भूयो गरुडादिशेषावृतिं यथोक्तं समभ्यर्च्य निवेद्य प्रसन्नपूजामपि संविदध्यात्। चक्रिणि विष्णौ चक्रपूजा इतीरिता।।९२।।

विवरणम्।

निवेद्य इत्याद्यनुवाद इति।।९२।।

पीठं ब्रह्मशिला[1]युतं कृतजलावासान्तमुक्तक्रमात्
सिक्त्वा गन्धजलाभिपूर्णकलशैर्न्यस्येच्च शय्यान्तरे।
संस्थाप्यैव यथास्थिति स्थपतिना गर्भालये गौरवे
सिञ्चेद् वारुणवारिणा सलिलवासोद्देशतो दे[2]शिकः।।९३।।

विमर्शिनी।

तस्यां रात्र्यामेव पीठनपुंसकशिलयोरप्यधिवासनं कर्तव्यमित्याह - पीठमिति। ब्रह्मशिलायुतं नपुंसकशिलाया सह कृतजलावासान्तम् अनुष्ठितजलाधिवासावसानसंस्कारं पीठं गन्धजलाभिपूर्णकलशैः उक्तक्रमाद् बिम्बोक्तक्रमेण सिक्त्वा शय्यान्तरे अन्यस्मिन् शयने न्यस्येत्। चकारेण भूषणादिभिः पूजनमुक्तम्। गौरवे तयोर्गुरुत्वे गर्भालये स्थपतिना तक्ष्णा यथास्थिति यथा तत्र स्वस्थाने स्थिरा भवति तथा संस्थाप्यैव देशिकः जलाधिवासादिसंस्कारमत्रानुसन्धातुं समर्थो गुरुः सलिलवासोद्देशतः जलाधिवासमुद्दिश्य वारुणवारिणा कटाहस्थे जले वरुणमावाह्य संपूज्य तज्जलेन सिञ्चेत्।।९३।।

---

१. 'लां च बिम्बवदुभे तोयाधिवासान्तया शुद्ध्या शोध्य करोतु चान्यशयने गर्भालये गौरवे। संस्थाप्यैव यथातथं स्थपतिना संशोध्य दर्भादिभिः सि', २. 'वा हयम्।।' ख. ज. पाठः

www.shripuram.org

विवरणम् ।

इदानीं पीठब्रह्मशिलयोर्ध्यानाधिवासं विवक्षन् प्रथमं तदीयशुद्धिमुक्तिलाघवधियेहैव तावदभिधत्ते - पीठमिति । उक्तक्रमादिति । निजबिम्बोक्तरीत्येत्यर्थः । बिम्बपरिग्रहविधावेवैत-दपि युगलं परिगृह्य तच्छुद्धौ सहशुद्धिं विधाय जलाधिवाससमये तत्रैव फलकान्तरे संहृत्य अग्निमयमित्युक्तक्लृप्त्याजलाधिवासं विदध्यात् । बिम्बोद्धारे[१] च सहोद्धृत्य बिम्बशुद्धौ सहशुद्धिमपि कुर्यात् । तदेतदाह - सिक्त्वा गन्धजलाभिपूर्ण-कलशैरिति । गन्धजलेन नवकं पञ्चकं वा पूर्वेद्युः साधनीयम्[२] । पञ्चगव्यैर्वा पञ्चकं बिम्बशुद्धिकलशोक्तद्रव्यैर्वैकम्[३] । तत्र वैष्णवे तु भेदः ।

'गव्यैर्व्यस्तैस्समस्तेन क्वाथेनामलकेन च ।
शोधयेद्धेमतोयेन दिग्विदिङ्मध्यवर्तिभिः ।।'

इति पीठार्थकलशेषु पीठशक्तिं पूजयेत्[४] । ब्रह्मशिलार्थं गन्धजलेन पञ्चगव्येन वा एककं[५] पञ्चकं वा पूरयित्वा प्रणवेन ब्रह्मावाह्य पूजयेत् । पुनस्तत्तन्मन्त्रेण आज्यं चतुर्द्रव्यं वा हुत्वा यथास्वं सम्पातमप्यर्पयेत् । पुनस्ताभ्यां यथास्वमभिषेकः । तथाचावाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वेत्याद्युक्तमनुसरणीयमिति । न्यस्येच्च शय्यान्तर इति । बिम्बपादपर्यन्ते शय्यां सम्पूज्य तस्यामित्यवगन्तव्यम् । तदुक्तं - 'पिण्डिकां चास्य पश्चिमे' इति । 'पिण्डिकान्ते शिलामेवमि'ति च ब्रह्मशिलाभिप्रायमेतत् । यद्वा बिम्बवामभागे[६] तु पीठाद्यधिवासनीयम्[७] । यदप्युक्तम् ।

'प्रतिमावामभागे तु पिण्डिकामधिवासयेद्'

इति । पीठस्य महत्तरतया दुरुद्धरत्वे[८] सति विशेषमप्याह - संस्थाप्यैवेति । यथा प्रतिष्ठासमये पीठस्य स्थित्या भाव्यं तथेत्यर्थः । तदधो ब्रह्मशिलापि यथास्थिति स्थापनीयेत्यर्थाद् भवति । शैवे तु प्रतिष्ठास्पदोपरियन्त्रे निवेशनीयम् । वक्ष्यति च - 'पीठे यन्त्रोपरि परिगत' इति । प्रासादपरिग्रहविधावेव[९] द्वयमपि परिगृह्य प्रासादे शोधिते यथोक्तं शोधयेत् । गौरव इति । गुरुत्वे महत्वेन दुरुद्धरत्वे सतीत्यर्थः । तदा कथं जलाधिवास इत्यत्राह - सिञ्चेदिति । सलिलवासोद्देशत इति । जलाधिवासमुद्दिश्येत्यर्थः । कटाहादौ जलं सम्पाद्य[१०] संस्कृत्य वरुणमिष्ट्वा मूलेनापि समाराध्य पञ्चवारुणजपादि विधाय तेन जलेनाभिषिञ्चेदिति भावः । पुन'स्सिक्त्वा गन्धजलाभिपूर्णकलशै'रित्येतदपि

---

१. 'रे स च' घ. पाठः, २. 'सम्पादनीयम्' क पाठः, ३. 'द्रव्यैर्वा नवकं' घ. पाठः, ४. 'विवर्जयेत्', ५. 'एकैकं वा' क. पाठः, ६. 'गे पीठा' ख. घ. पाठः, ७. 'यः', ८. 'दुर्द्धर' व पाठः, ९. 'वैतद्द्वय' ख. ग. पाठः, १०. 'द्म वरु' क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

कार्यम्। पीठस्य शोधनान्ते नीराजनं पुण्याहोऽपीष्यते।।९३।।

ह्लामादिबीजपवनायमनादिक्लृप्त्या
भूतानि पञ्च परमात्मनि संविलाप्य।
शोषादिकं च सुविधायय धरावधीनि
सृष्ट्वाथ तानि तनुयाल्लिपिभावनां च।।९४।।

विमर्शिनी।

ह्लामादिबीजपवनायमनादिक्लृप्त्या 'ह्लां हुंफडि'त्यादिभिः स्वगुणसंख्यया प्राणायामं तथा 'ह्लां नमः' इत्यादिभिर्व्यापकं च कुर्वन् पञ्चभूतानि परमात्मनि संविलाप्य शोषादिकं शोषणदहनप्लावनकाठिन्यसुषिरीकरणानि विधाय धरावधीनि पृथिव्यन्तानि भूतानि सृष्ट्वाथ लिपिभावनां च तनुयात्।।९४।।

विवरणम्।

ह्लामादिबीजेति। फडन्तप्रणवप्रोक्षणजीवोपसंहरणादि सर्वमिह बिम्बवत् कार्यम्। भूतसंहारश्चायमुद्घातावृत्त्या कार्यः। तथा तज्जीवे प्रतिसङ्क्रामिते भूतसर्गोऽपि। धरावधीनि तानीति। पृथिव्यन्तानि पञ्चभूतानि। द्वादशप्रणवकुम्भकेन संवत्सरवासः[1]। लिपिभावनां चेति। 'लिपिप्राणायामपूर्वकं तन्न्यासः।।९४।।

मध्ये तारं स्वरान् षोडश तमु परितस्तद्बहिर्व्यञ्जनानि
न्यस्येत् पर्जन्यकोष्ठादिकमथ च हळक्षाक्षरं[2] मध्यभागे।
तत्तच्छक्त्युक्तबीजाहितपवननिरोधेन सम्पाद्य मान्त्रं
भावं पीठीयमन्त्रान् न्यसतु वितनुयात् तत्र[3] तत्पीठपूजाम्।।९५।।

विमर्शिनी।

लिपिन्यासे मध्ये तारं तमु परितः तस्यापि परितः षोडश स्वरान् तद्बहिः पर्जन्यकोष्ठादिकं द्वात्रिंशद्व्यञ्जनाक्षराणि अथ मध्ये हळक्षाक्षराणि च न्यस्येत्। तत्तच्छक्त्युक्तबीजाहितपवननिरोधेन तत्तत्पीठशक्तीनामुक्तेन बीजेन कृतप्राणायामेन मान्त्रं भावं मन्त्रदेवतात्मत्वं सम्पाद्य पीठीयमन्त्रान् पीठभवान्[4] मन्त्रान् स्वस्वस्थाने न्यसतु।

---

१. 'सलिपिप्रा' ख. पाठः, २. 'रान् म' क. पाठः, ३. पीठपूजां च पीठे।।' ख. ज. पाठः, ४. 'वम्' ख. पाठः

www.shripuram.org
shripurampublications
www.shripuram.org

तत्र तत्पीठपूजां च वितनुयात्।।९५।।

विवरणम्।

तत्प्रकारं दर्शयति- मध्ये तारमिति। यद्वा लिपिभावनां चेति सकृत्प्रसिद्धरीत्या शक्तिशरीरात्मके पीठे लिपिन्यासोऽप्युक्तः। तमु परितः षोडश स्वरा इत्यन्वयः। तम्वित्युकारो निपातः पादपूरणार्थ एव। पर्जन्यकोष्ठादिकमित्येतदिहापि योज्यम्। हळक्षाक्षरं मध्यभागा इति। यत्र प्रणवो न्यस्तस्तत्रेति भावः। पुनर्लिपेरङ्गन्यासः। तत्तच्छक्त्युक्तेति। विष्णौ श्रीबीजामित्यादि[१] विज्ञेयम्। मान्त्रं भावं सम्पाद्येति। मन्त्र[२]दैवतात्मकत्वमेव। यद्वा सङ्ग्रहाभिधानमेतदिति ज्ञेयम्। यत् पूर्वं बिम्ब उक्तं ‘[३]मनूदयादिनिजपीठन्यासनिष्ठं चरेत्’, ‘मूलाणुनासुयमनं प्रविधाये’ति तत्सर्वमिहा[४]भिप्रेयते। पीठीयमन्त्रान् न्यसत्विति। पीठीयाः पीठार्हा मन्त्राः धर्मज्ञानादिसमष्ट्यन्तानां ग्रहणमेतत्। आधारशक्त्यादीनां तदवस्तनत्वादिति। यद्वा एतदपि सङ्ग्रहाभिधानम्। यदपि पूर्वं बिम्ब उक्तं’

‘व्यापय्य तारपुटितेन सुधोस्त्रिवारं न्यस्यार्णतत्त्वमनुवर्णत[५]दङ्गकानि’

इति तत्सर्वमिह पीठोचिततया अभिप्रेयते। स्वशक्तिपुटितां मातृकां तत्त्वानि च [६]प्रसिद्धरीत्या विन्यस्य शक्तिपुटितामेव मातृकां मध्ये तार[७]मित्याद्युक्तरीत्या विन्यस्य ‘तत्त्वान्यपीह कतिचित् प्रकृतेरधस्तादि’ति भाविरीत्या तत्त्वन्यासमपि कृत्वा धर्मज्ञानादिसमष्टिपर्यन्तमपि पीठमूर्त्यवयवधिया विन्यस्य शक्त्यङ्गानि न्यसेत् इति। पूर्वं ‘निजपीठन्यासनिष्ठ चरेदि’ति यत् पीठशक्त्यासनतया पीठन्यसनमुक्तं तत्राधारशक्त्याद्यपि प्रसिद्धवन्न्य[८]सनीयमिति बोद्धव्यम्। पीठीयमन्त्रानित्यनेन लिपिपङ्कजन्यासोऽपि यथोचितं सूचित इति। तत्र तत्पीठपूजां वितनुयादिति। तस्मिन् पीठे तस्य मान्त्रं भावमित्युक्तमन्त्रात्मनः पीठपूजां कुर्यादित्यर्थः।।९५।।

आवाह्यास्मिञ्छक्तिबीजेन शक्तिं
स्वाङ्गैः साङ्गीकृत्य तेनार्चयेत।
ब्रह्मग्राव्णो भूतशुद्ध्यादि कृत्वा
तारेणावाह्यामुना पूजये[९]त्।।९६।।

---

१. ‘दि मा’ ग. घ. पाठः, २. ‘दैवात्म’, ३. ‘मन्त्रोद’, ४. ‘हैवाभि’, ५. ‘दंशका’ क. पाठः, ६. ‘विप्रसिद्ध’ ग.घ. पाठः, ७. ‘मित्युक्त’, ८. ‘संनमि’ क. पाठः, ९. ‘ञ्च’ इति मूलकोशपाठः

www.shripuram.org
shripuram publications www.shripuram.org

विमर्शिनी।

अस्मिन् पीठे शक्तिबीजेन शक्तिमावाह्य स्वाङ्गैः स्वस्वशक्तेरङ्गैः साङ्गीकृत्य सकलीकृत्य तेन स्वशक्तिबीजेन अर्चयेत। विष्णौ श्रीबीजेन अन्येषु भुवनेश्वर्येति बीजविभागः। ब्रह्मग्राव्णो नपुंसकशिलायाः भूतशुद्ध्यादि पीठवत् कृत्वा तारेणावाह्य अमुना पूजयेत।।९६।।

विवरणम्।

स्वाङ्गैस्साङ्गीकृत्येति सङ्ग्रहाभिप्रायम्। शक्तिपुटितलिपिन्यासादि सर्वं कार्यमिति। यद्वा स्वाङ्गैरिति आवाह्येति सम्बध्यते। स्वाङ्गभूतैः पञ्चतत्त्वैः सह शक्तिमावाह्येत्यर्थः। पीठे मूर्तिकल्पनानन्तरं प्रागुक्तरीत्या पञ्चतत्त्वावाहनं विधाय स्वशक्तिमन्त्रेण मन्त्रावाहनं कार्यमित्यभिप्रायः। प्रागुक्तन्यासजातमिहार्थप्राप्तमेव। पुनस्तदङ्गैस्साङ्गीकरणमिति। ब्रह्मग्राव्ण इति। स्वरूपदशातश्शक्तिदशामप्राप्तं तदाधारभूतं परं ब्रह्म नपुंसकशिलोचितम्। तदात्मिका नपुंसकशिला। तदुक्तम्।

'नपुंसकं परं ब्रह्म सर्वाधारं तदुच्यते।'

इति। परब्रह्मत्वाच्च प्रणवमन्त्रतोपपत्तिः। तस्य च निबिडतेजोरूपेण तद्देवाकारेण तद्देवशक्तिव्यामिश्राकारेण वा प्रतिपत्तिः। फडन्तप्रणवप्रोक्षणादि सर्वमिहापि समानम्। लिपिभावनां कृत्वा प्रणवप्राणायामादि सामान्यप्राप्तं कुर्यात्। तारेणावाह्येति पीठेज्यामूर्तिकल्पने स्याताम्। लिपेर्वर्गत्रयं तत्त्वत्रयं च विन्यस्य अधोमध्योर्ध्वेषु आधारशक्त्यनन्तपृथिवीन्यासं विधाय प्रणवाङ्गन्यासमपि कुर्यात्। मूलमध्याग्रेष्व[1]कारादिन्यासः। स्वरद्वन्द्वरुद्धप्रणवेन चाङ्गानि। यदुक्तम्।

'अक्लीबैर्युगमध्यगध्रुवयुतैरङ्गानि कुर्यात् स्वरैः।'

इति। पातालप्रतिष्ठायामाधारशक्त्यादीनां प्रासादमूर्त्यङ्गतयावस्था[2]पनम्, इह तु बिम्बाश्रयपीठशक्त्यङ्गतयेति विशेषः।।९६।।

निवेद्यकाले विनिवेद्य चार्घ्यं
प्रसन्नपूजामुभयोर्विधाय।
आच्छाद्य नव्येन पटद्वयेन
तथाधिवास्य द्वितयं सुरक्षेत्।।९७।।

---

१. 'ध्वा' च. पाठः, २. 'स्थानम्' क. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

उभयोरपि निवेद्यकालेऽर्घ्यं च विनिवेद्य प्रसन्नपूजां च विधाय नव्येन पटद्वयेनाच्छाद्य तथा उक्तप्रकारेणाधिवास्य द्वितयं सुरक्षेत्।।९७।।

विवरणम्।

विनिवेद्य चार्घ्यमिति। निवेद्यसम्भवे तु तदपि[1] विनिवेद्यमेव बलिभिश्च प्रपूजयेद्' इत्याद्यभिधानात्। पटद्वयेनेति। यदुक्तम् -

"पिण्डिकामपि संस्नाप्य रक्तवस्त्रावगुण्ठिताम्।"

इत्यादि। सुरक्षेदिति तालत्रयादिकमुक्तम् अथास्मिन्नेवावसरे[2] प्रासादाधिवासः। वक्ष्यति च - 'पीठाधिवाससमये विहिताधिवासम्' इति। प्रासादतल उपविश्य फडन्तप्रणवप्रोक्षणप्रणवप्राणायामजीवोद्वासनादि सर्वं विधाय लिपिभावनां कृत्वा पीठन्यासमूलप्राणायामौ कृत्वा व्यापय्य लिपितत्त्वमन्त्रन्यासपूर्वकं पीठमिष्ट्वा मूर्तिं विभाव्यावाहनादि कृत्वा पूजां विदधीत। तत्र पादुक आत्मतत्त्वम्, अधिष्ठाने विद्यातत्त्वं, उपरि परतत्त्वं, वेद्यां प्रागादिदिक्षु इन्द्रादय इति। शिवे प्रासाद एव मन्त्रः, परतत्त्वस्थाने च शिवतत्त्वमिति। एवं बिम्बादीनां ध्यानाधिवास उक्तः।।९७।।

कृत्वा स्वकल्पविधिनाग्निमुखं यथाश-
क्त्याज्याहुतिं वितनुयाज्जनिते कृशानौ।
सृष्टिक्रमेण कथितैरथ तत्त्वमन्त्रै-
र्मन्त्री समित्प्रभृतिहोमविराममत्र।।९८।।

विमर्शिनी।

अथ गुरुः स्वकुण्डे तत्त्वहोमं कुर्यादित्याह - कृत्वेति। जनिते कृशानौ अग्नौ स्वकल्पविधिना स्वगृह्योक्तविधिना अग्निमुखं कृत्वा अथ सृष्टिक्रमेण कथितैरखिलैस्तत्त्वमन्त्रैः यथाशक्ति आज्याहुतिं, समित्प्रभृतिहोमविरामं समिदादिचतुर्द्रव्यं स्विष्टकृदादिहोमशेषं च वितनुयात्। मन्त्रीत्यनेन पूजामन्त्राज्याहुत्यनन्तरं संहारक्रमेणाज्यमेकैकशः तत्त्वमन्त्रैर्हुत्वा तत्सम्पातं (?) संहृते मन्त्रबिम्बे योजनमपि सूचितम्।।९८।।

१. 'पि नि' क. पाठः, २. 'अथवास्मि' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

अथ तत्त्वहोममभिधत्ते-कृत्वेति। जनिते कृशानौ तत्त्वमन्त्रैराज्याहुतिं वितनुयादित्यन्वयः। जनिते कृशानाविति बिम्बशिरस्सन्निधावाचार्यकुण्डे प्राग्जनितोऽग्निरुक्तः। समित्प्रभृतिहोमविराममिति निर्देशादेव हविस्सद्भावः। तथा च पक्वादियोग इध्मादियोगश्च भवति। यथाशक्तीति सङ्ख्याविकल्पाभिप्रायम्। वक्ष्यति हि - 'सर्वत्र सङ्ख्याष्टशतं समुक्ताथाष्टोत्तरा विंशतिरष्ट वात्र' इति। शैवे तु पञ्चतत्त्वानामुद्घातावृत्तिः। यद्वक्ष्यति - 'जुहोतु शर्वे निजपञ्चतत्त्वैः' इत्यादि। तदा च शान्त्यतीतादिक्रमेण पञ्चविंशतिः, पञ्चाशत्, पञ्चसप्ततिः, शतं[१], पञ्चविंशशतमितं[२], तद्द्विगुणं वेत्येवं विकल्पः स्यात्। सृष्टिक्रमेण कथितैरिति। सर्वत्र पुरुषादिभिः शिवे शिवशक्त्यादिभिः ततो हृत्पुण्डरीकादिभिः पञ्चतत्त्वैश्च, विष्ण्वादौ कोपतत्त्वेनापि, स्कन्दे क्षेत्रज्ञतत्त्वेनापीत्यर्थः। मन्त्रीति। 'मं नमः पराय जीवात्मने नमः स्वाहा' इत्येवं[३] नतियोगेन होम उक्तः। विद्वानिति वा पाठः। तत्त्वानां सर्गक्रमेण होमे पूर्वमेव सकृत् संहारक्रमेण होमं जानन्नित्यर्थः। संहारक्रमं तु वक्ष्यति - 'पुरः कोपतत्त्वेन' इत्यादि। तदा च तदीयं सम्पातं बिम्बे[४] तत्संहारतत्त्वस्थानेषु संस्पृश्य तैः पुष्पाञ्जलिं विधाय किंचिदिष्ट्वा प्रणवेन ततः सर्गानुज्ञां गृहीत्वा सर्गक्रमेण जुहुयादिति न्यायसिद्धमेतत्। यद्वा विद्वानिति जीर्णोद्धारभाविनयेन तत्प्रतिपत्तिं विद्वानिति। अथवा कृत्स्नस्य समष्ट्यात्मनो देवस्य स्वे बिम्बरूपे व्यष्ट्यात्मनि तत्प्रीणनपूर्वकम् अवस्थापनं जानन्निति। तदुक्तं - 'नाहुत्वा न्यास इष्यते।' 'त्रैलोक्यप्रीणनाय वै' इत्यादि। समष्ट्यात्मनः सूक्ष्मं कृत्स्नं रूपं तत्त्वग्रामलक्षणं स्थूलं तारव्याहृतिलिप्यृक्षादिलक्षणम्। तदुक्तम् -

"जीवादिकोपतत्त्वान्तो वाचिकोऽपि सुराधिप।
न्यासः सूक्ष्मः समाख्यातः स्थूलोऽयं षोडशात्मकः।।"

इति। तारव्याहृत्यादिन्यासः षोडशात्मक उक्तः। वैष्णवे चायं न्यासः। शैवे षडध्वन्यास एव। यदुक्तं -

'सर्वाध्वानां[५] क्रमान्न्यस्त्वा हुत्वा चाज्यं सकृत् सकृत्' इति।

समुच्चयेन चानयोः स्थूलसूक्ष्माङ्गयोर्न्यासः विकल्पेन वा। तदा च तत्त्वन्यासे

---

१. 'शतं तद्वि' क. पाठः, २. 'शं' ख. च. पाठः, ३. 'व' ग. पाठ, ४. 'बिम्बे संहा' क. ग. पाठः, ५. 'ध्वन क्र' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

पञ्चभूतसद्भावात् स्थूलांशलाभः, षोडश[१]धा न्यास षडध्वन्यासे च श्रुतिकलादि सद्भावात् सूक्ष्मांशलाभ इति बोद्धव्यम्। यस्त्विह षोडशो न्यासो जीवन्यासलक्षणः स तत्त्वन्यासे षडध्वन्यासे च समान एवेष्यते। वक्ष्यति च कर्मशेषे - 'स्थूलात्मतोन्मेषविधायिका' इत्यादि। अथवा विद्वानित्युभयोरपि तत्त्वन्यासयोः समुच्चयेन प्रयोगक्लृप्त्यभिज्ञ इत्यर्थः।

"व्यष्टिमाध्यात्मिकं तत्वं नीत्वाग्नौ देवबिम्बतः।
तस्मिन् वैराजरूपां[२] स्वां समष्टिं चाधिदैविकम्।।
ततस्समष्टिपर्यन्तं व्यष्टितत्त्वं तदुद्दिशन्।
जुहुयात् तत्त्वमन्त्रेण स्वेन स्वेन यथोदितम्।।
पूर्णान्वितं ततस्ततु देवबिम्बेऽग्नितो नयेत्।
तत्त्वानां संस्क्रियैवं स्याद् विभोश्च परिपूर्णता।।"

इति। विद्वानित्येनेन कदाचित् पञ्चतत्त्वै[३]रेवायं होमः स्यादित्यपि सूचितम्। तदुक्तम् - *विद्वत्पदेनैतद्वाभिप्रेतं येषां यथा होमः कार्यः, तथा तत्सर्वं विद्वानिति। अत्राधारशक्त्यादीनां ब्रह्मशिलापीठहोमसद्भावात् तदैव वाधुना[४] वा होमः स्थूलमूर्तिविद्या-देहयोः समष्टिव्यष्टिदेहयोस्तत्त्वानामपीदानीं होमः। तद्वशात् पूजापरिवारहोमोऽपि स्यात्। तथा चोक्तम् -

'प्रकृत्यादीनि त्तत्वानि संस्कृते जातवेदसि।
होमयित्वा तिलाहुत्या पुनश्चैव यथाक्रमम्।।
आधाराद्यानि तत्त्वानि विष्वक्सेनावसानतः।
हुनेत् पूजानुसारेण त्रिर्त्र्याहुत्या त्वनुक्रमात्।।'

इति। विष्वक्सेनग्रहणं तत्तन्निर्माल्यधार्युपलक्षणम्। समित्प्रभृतिहोमविराममिति चतुर्द्रव्यहोम उक्तः। द्रव्यादिभेदे पूर्णाहुतिस्सामान्यसिद्धैव।।९८।।

**तत्त्वहोमावसाने तत्सम्पातं मन्त्रबिम्बके।
समर्प्य तन्मनुन्यासं कृत्वा पुष्पार्चनं चरेत्।।९९।।**

विमर्शिनी।

पुनस्तत्त्वहोमावसाने तत्संपातं मन्त्रबिम्बे सृष्टितत्त्वन्यासस्थानेषु समर्प्य तन्मनुन्यासं

---

* अत्र किञ्चिद् गलितं प्रतिभाति।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

१. 'शन्या', २. 'पात्' छ. पाठः, ३. 'रेवैवमयं' घ. ङ छ. पाठः, ४. 'ना होमः', क. पाठः

www.shripuram.org

तत्त्वमन्त्रन्यासं च कृत्वा पुष्पार्चनं च चरेत्।।९९।।

विवरणम्।

तत्त्वहोमावसान इति स्विष्टकृदादि सर्वमुक्तम्। तन्मनुन्यासमिति तैस्तत्त्वमन्त्रैर्न्यास उक्तः। पुष्पार्चनं चरेदिति। तैरेव तत्त्वमन्त्रैरिति भावः। जपोऽपीष्यते।।९९।।

प्राग[1]ष्टोर्ध्वसहस्रमाज्यमधुदुग्धाक्तान् द्विजोदुम्बरा-
श्वत्थप्रोत्थसमित्तिलान् प्रजुहुयाद् भूरादिमन्त्रैः क्रमात्।
गोसर्पिर्निजपीठमूलमनुभिः शर्वादिभिश्चाष्टभिः
शर्वे स्वावरणाणुभिश्च सकलैः सम्पातमप्यर्पयेत्।।१००।।

विमर्शिनी।

शिवे प्रतिष्ठाहोमं च कुर्यादित्याह - प्रागिति। शर्वे अधिवासहोमात् प्राग् आज्यमधुदुग्धाक्तान् त्रिमधुरसिक्तान् द्विजोदुम्बराश्वत्थप्रोत्थसमित्तिलान् पलाशोदुम्बराश्वत्थसमिधस्तिलांश्च भूरादिमन्त्रैः चतसृभिर्व्याहृतिभिः क्रमादष्टसहस्रं प्रजुहुयात्। निजपीठमूलमनुभिः स्वपीठमन्त्रैर्मूलेन च शर्वादिभिरष्टभिः स्वावरणाणुभिः सकलैः स्वपरिवारमन्त्रैश्च गोसर्पिर्जुहुयात्। गोसर्पिरिति सर्वहोमेष्वप्युपलक्षणमेव।।१००।।

विवरणम्।

अथ शै[2]वे होमान्तरमप्याह - प्रागिति। प्रथमत इति वा तत्त्वहोमादपि पूर्वमिति वार्थः। कृत्वा स्वकल्पविधिना अग्निमुखमित्येमेतदिहापि समानम्। क्रमादिति मन्त्रद्रव्यक्रम उक्तः। सम्पातमप्यर्पयेदिति। अप्ययक्रमेणार्पयेदित्यर्थः। भागत्रयेऽप्यर्पणमिष्यते। अत्र पाठान्तरम् -

प्रागीशेऽग्निमुखादिकृच्चरतु विप्रोदुम्बराश्वत्थमा-
र्गोत्थानां समिधां हुतं त्रिमधुराक्तानां तिलानामपि।
विद्वान् व्याहृतिभिः शतं चतसृभिः साहस्रकं वाष्टभि-
र्युक्तं शेषकृदर्पयेदजहरीशांशेषु तज्जं घृतम्।।

इति। त्रिमघुराक्तानामित्येतत् समिधां तिलानां च तुल्यम्। विद्वानिति। लिङ्गेऽति-

---

१. 'अष्टोपेतस' ख. ज. पाठः, २. 'व' क. पाठः, ३. 'मन्त्रक' घ. च. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

सूक्ष्मसम्भाव्यमानोनातिरेकादिपरिहारार्थतया होमं विद्वानिति। विष्ण्वादिषु बिम्बपरिग्रह एवैतदर्थो होम उक्तः। विघ्नादिषु त्वेवमिच्छया कार्यम्। एतदर्थमपि विद्वद्ग्रहणम्। सङ्ख्याविकल्पस्तु प्रागष्टोर्ध्वसहस्रमि[१]त्यपीष्यत इति।।१००।।

श्रीशेशाजितसुम्भजित्सु चतसृष्वाशासु षाण्मातुरे
षट्स्वं[२]ग्रीशदिगन्वयात् तदितरेष्वष्टासु वा दिक्ष्वपि।
कु[३]र्वीरन् परितोऽधिवासहवनं विप्राः शिरःसन्निधा-
वाचार्यश्च स एव तत्र लघुकृत्ये मुख्यतो वा हुनेत्।।१०१।।

विमर्शिनी।

अधिवासहोमविभागमाह-श्रीशेति। श्रीशेशाजितसुम्भजित्सु चतसृष्वाशासु, षण्मातुरे अग्नीशदिगन्वयाद् अग्नीशकोणयोर्योगात् षट्स्वाशासु तदितरेषु देवेषु अष्टासु चतसृषु वा दिक्षु परितो विप्रा मूर्तिपाः, शिरस्सन्निधौ देवस्य शिरोभागसमीपस्थस्वकुण्डे मुख्यतो वा मुख्यपदस्थे स्वकुण्डे वा आचार्यश्चाधिवासहवनं कुर्वीरन्। लघुकृत्येऽल्पकर्मणि स आचार्य एव हुनेत्।।१०१।।

विवरणम्।

अथेदानीमधिवासहोम उच्यते। तत्र प्रथमं कति तावद्धोमा स्युरित्येतदाह - श्रीशेशाजितसुम्भजित्स्विति। मूर्तिधराश्च होमं कुर्युरित्यन्वयः। तदितरेष्वष्टासु वा दिक्ष्वपीति। शिवगणपतिशास्तृषु चतुर्दिक्ष्वष्टदिक्षु वेत्यर्थः। द्रव्याद्युपपत्त्या होमविकल्पः। विष्ण्वादिष्वि[४]ष्टदिक्षु होमोऽप्यभ्युपगम्यत एव। स एव तत्र लघुकृत्य इति। हुनेदिति सर्वमनुषज्यते। प्रतिष्ठालक्षणे कृत्ये लघुनि सति स आचार्य एव तत्राधिवासे जुहुयात्। न मूर्तिपा अपीत्यर्थः। द्रव्याल्पत्वादेवैतत्सम्भवः। तथा जीर्णोद्घृतावल्पबिम्बप्रतिष्ठायां स्नपने चा[५]धमपक्षलक्षणे कृत्यग्रहणादिति। मुख्यतो वेति। स एव तत्र लघुकृत्यः। हुनेदिति सर्वमनुषज्यते। सप्तम्यर्थे तसिः।।१०१।।

कुण्डानि श्रुतिकोणपिप्पलदलार्धेन्द्वाकृतित्र्यश्रिम-
द्वृत्ताकारषडश्रपङ्कजनिभाष्टाश्राणि पूर्वादितः।

---

१. 'त्यादीष्य' क. पाठः, २. 'स्वीशाग्निदि' इति मूलकोशपाठः, ३. 'कुर्युमूर्तिधराश्च होममधिवासाख्यं शि' क ग पाठः, ४. 'ष्वप्यष्ट' ख. घ. च. पाठः, ५. 'चाधमल' क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

अष्टाशाविहितानि तेषु निजहोमार्हाणि कुर्यादिह
त्र्यश्रं सोमदिगाश्रितं निगदितं दुर्गाहरीशेषुजे।।१०२।।

विमर्शिनी।

कुण्डानां नियममाह - कुण्डानीति। श्रुतिकोणपिप्पलदलार्धे द्वाकृतित्र्यश्रिमद्वृत्ताकार-षडश्रपङ्कजनिभाष्टाश्राणि, श्रुतिकोणं चतुष्कोणं पिप्पलदलं अश्वत्थपत्राकारम्, अर्धेन्द्वाकृति अर्धचन्द्राकारं, त्र्यश्रितम् त्रिकोणं, वृत्ताकारं वृत्तं, षडश्रं षट्कोणं, पङ्कजनिभम् अष्टदलपद्माकारम्, अष्टाश्रमष्टकोणम्, एतानि कुण्डानि पूर्वादितः अष्टाशाविहितानि भवन्ति। तेषु कुण्डेषु निजहोमार्हाणि निजनिजयोग्यानि कुर्यात्। दुर्गाहरीशेषुजे दुर्गाहरीशस्कन्देषु इह कुण्डकरणे सोमदिगाश्रितं त्र्यश्रं कुण्डं निगदितं स्यात्।।१०२।।

विवरणम्।

कीदृशान्यमूनि कुण्डानि स्युरित्याह - कुण्डानीति। श्रुतिकोणं चतुरश्रं, पिप्पलदलाकृति अश्वत्थपत्राकारम्, अर्धेन्द्वाकृति धनुर्वक्रं, त्र्यश्रिमत् त्रिकोणम्। पूर्वादित इति। प्राग्दिशमारभ्यत्यर्थः। तेषु निजहोमार्हाणि कुर्यादिति[1]। तेषु दिग्वशाद् व्यवस्थिताकारेषु कुण्डेषु मध्ये। पञ्चहोमसम्भवे चतुर्दिक्षु चतुरश्रधनुर्वक्रवृत्तपद्माकाराणि कुर्यादित्यर्थः। इह दुर्गाहरीशेषुजेति सम्बन्धनीयम्। पञ्चहोमसम्भवे दुर्गाहरीशयोरेतदुपपत्तितः।।१०२।।

शोषादि[2] कृत्वा परिकल्पितोल्ले-
खाद्येषु तेष्वार्चितशक्तिकेषु।
आचार्यकुण्डात् परिकुण्डकेषु
प्रागादि वह्निं प्रणयेत् क्रमेण।।१०३।।

विमर्शिनी।

अग्निविहरणं प्रस्तौति - शोषादीति। शोषादिपञ्चकं दहनं च स्वस्वबीजेन कृत्वा परिकल्पितोल्लेखाद्येषु उक्तविधिना कृतोल्लेखनप्रोक्षणाद्येषु अर्चितशक्तिकेषु पीठपूजानन्तरमर्चितस्वस्वशक्तिषु तेषु कुण्डेषु आचार्यकुण्डात् प्रागादिपरिकुण्डेषु क्रमेणैवं वह्निं प्रणयेत्।।१०३।

१. 'ति। दिग्वशात्' क. पाठः, २. स्वगृह्यक्लृप्त्या परि ख. ज. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

शोषादि कृत्वेति। मूर्तिपाः स्वस्वकुण्डेषु शोषणादि कृत्वाग्न्यायतनमुल्लिख्य विष्टरं विन्यस्य पीठं परिपूज्य तत्तच्छक्तिमावाह्य पूजयेयुरिति भावः। प्रागादिक्रमेण वह्निं प्रणयेदिति। आचार्य इति शेषः। मूर्तिपानामाचार्यस्य च सकलीकरणादिक-मर्थसिद्धम्।।१०३।।

अग्निंदूतमृचा निजानलमुपस्थायाग्निमीलेऽणुना
दुर्गायामजितेऽग्निनारयिमृचा प्राच्ये त्वमग्नेद्युभिः।
याम्येऽग्निं प्रणयेद् द्वयोर्वरुणदिक्संस्थेऽग्नआयाह्यृचा
कुण्डे सोमगतेऽग्निमग्निमिति शेषेषु स्वहोमाणुभिः।।१०४

विमर्शिनी।

दुर्गायामजिते च गुरुः 'अग्निदूतमृ'चा निजानलमुपस्थाय प्राच्ये कुण्डे दुर्गायाम् 'अग्निमीले'ऽणुना अजिते 'अग्निनारयिमृ'चा चाग्निं प्रणयेत्। पुनर्द्वयोरपि दुर्गाजितयोर्याम्ये कुण्डे 'त्वमग्नेद्युभिरि'ति वरुणदिक्संस्थे 'अग्नआयाह्यृ'चा सोमगते कुण्डे 'अग्निमग्निमि'ति च शेषेषु स्वहोमाणुभिः स्वस्वदिक्संस्थितैर्होमाणुभिश्च।।१०४।।

विवरणम्।

स्वकुण्डादग्निं यावद्धोमं विभज्य तत्तत्कुण्डं प्रति प्रापणं प्रणयनं तदेव विहरणं तत्प्रकारं दर्शयति - अग्निंदूतमृचेति। अग्निमीलेऽणुनेति। प्राच्ये कुण्डे इति सम्बध्यते। द्वयोर्याम्ये 'त्वमग्नेद्युभिरि'त्यन्वयः। अणुनेति चानुषङ्गः। द्वयोरिति। दुर्गाजितयोः। पञ्चहोमविधावेतत्। नवहोमसम्भवे तु स्वहोमाणुभिर्विहारः। शेषेषु स्व[1]होमाणुभिरिति। शिवादिष्वित्यर्थः। तत्र शिवे

'पुरुषो हृदयाघोरौ शिखासद्यौ च दंसनम्।
वामः शिवश्च प्रागादिक्रमाद् विहरणाणवः।।
स्कन्दे सनत्कुमारश्च भवपुत्रोऽपि दिक्क्रमात्।
स्कन्दो बाणो हेमचूडो भद्रसेनः षडग्निषु।।'

---

१. 'स्वस्वहोमा' क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

इत्यादि ज्ञेयम्।।१०४।।

केचित् सप्तत इत्युपस्थितिविधौ तार्तीयतुर्याष्टम-
न्यूनानादिमसूक्तगान् विहरणे मन्त्रान् षडाहुः क्रमात्।
अग्निंदूतमथाग्निमग्निमिति च स्थाणौ हरीशे स्मृत-
स्तारः शास्तरि चाग्निमील इति मन्त्रोऽग्न्याहृतौ[1] व्याहृतिः १०५

विमर्शिनी।

स्थाणौ केचिद् उपस्थितिविधौ उपस्थाने 'सप्त ते अग्न' इति, विहरणे तृतीयतुर्याष्टमन्यूनान् आदिमसूक्तगान् 'अग्निमील' इति सूक्तगान् मन्त्रान् क्रमात् षडाहुः। अथ 'अग्निं दूतमि'ति 'अग्निमग्निं हवीमभिरि'ति मन्त्रद्वयं चाहुः। हरीशे तारः सर्वत्र स्मृतः। शास्तरि च 'अग्निमील' इति विहरणे मन्त्रः। अग्न्याहृतौ अग्न्याधाने व्याहृतिर्मन्त्रः स्मृतः।।१०५।।

विवरणम्।

शैवे विहरणे पक्षान्तरमाह - केचिदिति। आदिमं सूक्तम् 'अग्निमील' इत्येतत्। न्यूनशब्दो व्यतिरिक्तार्थः। हरीशे स्मृतस्तार इति। विहरण इत्यनुषङ्गः। शास्तरि च 'अग्निमील' इति विहरणे मन्त्र इति भावः। अग्न्याहृतौ[2] व्याहृतिरिति। शास्तरि 'भूर्भुवस्स्वरि'त्यग्निमादधीरन्नित्यर्थः। विष्ण्वादिषु अमन्त्रमाधानमिति गम्यते। प्रणवो वा मन्त्रः[3] स्यात्।।१०५।।

प्रारब्धाग्निमुखाः स्वगृह्यविहितेनाघारवद्वर्त्मना
प्रागिध्मात् सुसमिष्टविष्टरनिविष्टं देवमाराध्नुयुः।
निर्वृत्तं विधिमाज्यभागचरमे संपूज्य योगासनं
तत्तन्मूर्तिसमर्चनान्तमथवा कुर्वन्तु ते स्वाग्निषु।।१०६।।

विमर्शिनी।

अथ विहरणानन्तरं ते गुरुमूर्तिपाः स्वगृह्यविहितेन स्वस्वगृह्योक्तक्रमेण आघारवद्वर्त्मना आघारादिसहितेन मार्गेण प्रारब्धाग्निमुखाः इध्मात् प्राक् सुसमिष्टविष्टरनिविष्टं

---

१. 'हितौ च' ज. पाठः, २. 'हि' ग. घ. ङ. पाठः, ३. 'न्त्रन्यासात्' क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

पूजितपीठ आवाहितं देवमाराध्नुयुः। अथवा ते सर्वे स्वाग्निष्वाज्यभागचरमे निर्वृत्ते आज्यभागहोमान्ते कर्मणि विधिना निर्वृत्ते सति योगासनं संपूज्य तत्तन्मूर्तिसमर्चनान्तं तत्तन्मूर्त्यावाहनपूजनानन्तरं? न्तं) कुर्वन्तु।।१०६।।

विवरणम्।

इदानीं होमेषु पुरस्तात् तन्त्रं दर्शयति - प्रारब्धाग्निमुखा इति। ते स्वाग्निषु स्वगृह्यविहितेनाघारवद्वर्त्मना प्रारब्धाग्निमुखा इत्यन्वयः। ते इति गुरुमूर्तिपाः। द्विधा ह्यग्निमुखम् आघारवदापूर्विकं च। तत्र नित्यहोम आपूर्विकं, विशेषहोमेषु आधारवदिति नियमः। प्रागिध्मादिति। अत्र पक्षत्रयं भवति। अग्नावलङ्कृते पीठं प्रपूज्य तत्र मूलेन देवमावाह्य सावरणं संम्पूज्य पुनरिध्मादीन्[१] जुहुयादित्येकः पक्षः। स तावदुच्यते प्रागिध्मादिति। इध्माघाराज्यभागानन्तरं पीठपूजादि सर्वं कृत्वा प्रणवव्याहृत्यादिहोम-मारभेतेत्यपरः पक्षः। स इह निर्वृत्ते विधिनेत्यादिनोच्यते। निर्वृत्तमनुष्ठितम्। अलङ्कृतेऽग्नौ पीठपूजां विधाय इध्माघाराज्यभागेषु कृतेषु देवमावाह्य सावरणमिष्ट्वा होममारभेतेति पक्षान्तरम्। तदिह प्रागिध्मात्सुसमिष्टविष्टरनिविष्टं देवम् आज्यभागचरमे निर्वृत्ते आराध्नुयुः इत्येवमुक्तम्। प्रागिध्मात् सुसमिष्टं[२] यद् विष्टरं तस्मिन्निविष्टमिति। कदा निविष्टमिति आज्यभागान्ते निर्वृत्ते सतीदानीं निविष्टमित्येवं योज्यम्। तत्तन्मूर्तिसमर्चनान्तमिति। विष्णुशिवादयस्तत्तन्मूर्त्तयः। यद्वा तत्तत्कुण्डाधिकृता मूर्तयो विवक्ष्यन्ते। तदुक्तम् -

षट्सु वह्निषु ष[३]ण्मूर्तीर्ध्यात्वा सङ्कल[४]प्य वै क्रमात्।'

इत्यादि। पूर्वकुण्डे वासुदेवमन्त्रकल्पितात्मा मूर्तिपोऽग्नौ वासुदेवमभिध्याय तन्मन्त्रेणेष्ट्वा तेनैव होमं विदध्यात्। तथैव दक्षिणे सङ्कर्षणमित्यादि। दिङ्मूर्तीनां प्रधान[५]वदेव पूजा। यद्वा तत्तद्विधानेन पूजेष्यते। तच्च पूजापटले वक्ष्यामः।।१०६।।

तारव्याहृतियोगपीठमनुभिर्हुत्वाज्यमेकैकशः
पुंसा पक्वमुमापतौ महिषहन्त्र्यां जुह्वतु त्रिष्टुभा।
गायत्र्या निजयेतरेषु सहभूराद्या प्रभेशेऽनया।
सर्पिः स्वैर्यजनाणु[६]भिश्च हवनेऽशेषे मतोऽयं क्रमः।।१०७।।

---

१. 'दि जुहु' घ. च. पाठः, २. 'ष्टं विष्ट', ३. 'षण्मुखं ध्यात्पा', ४. 'ल्प्य क्र', ५. 'नदेव' क. पाठः, ६. 'दि'

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

पुनस्तारव्याहृतियोगपीठमनुभिरेकैकश आज्यं हुत्वा उमापतौ पुंसा तत्पुरुषेण पक्वं जुह्वतु। महिषहन्त्र्यां त्रिष्टुभा, इतरेषु निजनिजया गायत्र्या, प्रभेशे सहभूराद्यानया भूरादियुक्तया गायत्र्या च, स्वैः स्वैर्यजनाणुभिश्च सर्पिर्जुह्वतु। अशेषहवने सर्वेषु होमेष्वयं क्रमो मतः स्यात्।।१०७।।

विवरणम्।

सहभूराद्येति। स्त्रियां तृतीया। अनयेति स्वगायत्रीग्रहणम्। स्वैर्यजनाणुभिश्चेति। विग्रहपूजामन्त्रैरावरणपूजामन्त्रैश्चेत्यर्थः। हवनेऽशेष इति अशेषे सर्वस्मिन्नपि होम इष्टकाहोमादौ तत्त्वहोमादौ प्रायश्चित्तहोमादावपीत्यर्थः।।१०७।।

व्योमव्यापिदशाक्षरेण गिरिशे मन्त्रेण वौषड्वता
विष्णौ द्वादशवर्णकेन निजमूलेनान्यदेवेष्वपि।
पूर्णां शास्तरि भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रेणापि जुह्वत्वमी
तत्तद्द्रव्यमनुप्रभेदविरतौ होमेषु सर्वेष्विह[1]।।१०८।।

विमर्शिनी।

अमी गुरुमूर्तिपाः इह होमकाले सर्वेषु होमेष्वपि तत्तद्द्रव्यमनुप्रभेदविरतौ तत्तद्द्रव्याणां भेदेऽवसाने च गिरिशे वौषड्वता वौषट्कारान्तेन व्योमव्यापिदशाक्षरेण मन्त्रेण पूर्णां जुह्वतु। विष्णौ वौषड्वता द्वादशवर्णकेन, अन्यदेवेषु तथा निजनिजमूलेनापि, शास्तरि च तथा भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रेण पूर्णां जुह्वतु।।१०८।।

विवरणम्।

व्योमव्यापिदशाक्षरेणेति। वौषड्वता मन्त्रेणेति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। तत्तद्द्रव्यमनुप्रभेदविरताविति। तत्तद्द्रव्यप्रभेदावसाने यथा चतुर्द्रव्य होमान्तेष्विति तत्तन्मन्त्रप्रभेदावसाने यथा 'हुत्वात्रोपनिषद्द्विषड्वसुजिनार्णाणूपचारैर्घृतम्', इति। मनूनां प्रभेदविरतिरपीह गृह्यते। यथा पूजामन्त्रहोमान्ते भूरादिमन्त्रैराज्यं द्रव्याहुतेः प्रागित्यादौ च। एवमुभयप्रभेदविरतावपि यथा 'सर्वैर्द्रव्यवशैरित्यादाविति। होमेषु सर्वेष्विहेतीष्टका-होमादिसकलहोमपरिग्रहार्थमुक्तम्।।१०८।।

---

१. 'ष्वपि ज. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

पञ्चब्रह्मतदङ्गकैः पशुपतौ स्वेज्योदिताशाक्रमो-
पात्तैर्जुह्वतु ते समिद्घृतचरून् लाजान् सराजीतिलान्।
वर्मान्तैर्यवशालिसक्तुघृतयुक्तान् वासुदेवादिभि-
र्मूलेनापि तिलं यवं च विनिमय्यैतावसक्तून् हरौ॥१०९॥

विमर्शिनी।

पशुपतौ ते स्वेज्योदिताशाक्रमोपात्तैः स्वपूजायामुक्तदिक्क्रमात् प्राप्तैः पञ्चब्रह्म-तदङ्गकैः पञ्चब्रह्मभिर्वर्मान्तैस्तदङ्गैश्च मन्त्रैः समिद्घृतचरून् लाजान् सराजीतिलान् यवशालिसक्तुघृतयुक्तान् दश द्रव्याणि जुह्वतु। हरौ असक्तून् सक्तुरहितान् तिलं यवं च विनिमय्य व्यत्यासं कृत्वा नव द्रव्याणि वासुदेवादिभिर्दिक्षु मध्ये मूलेन चापि जुह्वतु॥१०९॥

विवरणम्।

स्वेज्योदिताशाक्रमोपात्तैरिति। स्वपूजाविहितदिग्व्यवस्थया गृहीतैर्मध्यकुण्ड ईशेन प्रागादिकुण्डेषु तत्पुरुषहृदयादिभिः। नवहोमविधावेवं भवति। पञ्चहोमसम्भवे तु अङ्गानामपरिग्रह इति। वासुदेवादिभिरिति। हराविति सम्बध्यते। वेदादिविकल्पोपलक्षण-मेतत्। तदुक्तम् -

'द्रव्याणि वेदाद्यैरङ्गैर्वा मूर्तिभिस्तु वा'

इति। नवहोमविधौ तु प्रागाद्यष्टकुण्डेषु विष्णुमधुसूदनादयो ग्राह्याः विनिमयो वैपरीत्यम्।

"समिद्घृतचरूंल्लाजान्[१] सर्षपांश्च यवांस्तिलान्।
शालीनाज्यं च जुहुयुः पञ्च वा नव वा हरौ।"

इति। शैवे दश द्रव्याणि, वैष्णवे नवेति भेदः॥१०९॥

दिक्षु स्युः समिधः पलाशखदिराश्वत्थोत्थिता धूर्जटौ
प्लाक्षी रोहिणजा च बिल्वतरुजा चौदुम्बरी काश्मरी।
श्रीशे तोरणदारुजांश्च[२] चतसृष्वाशासु वा ब्रह्मजा
स्ता वा शूलिनि पञ्चहोमसमये ब्राह्मी सदान्तर्द्वयोः॥११०॥

---

१. 'जान् शाली', क. पाठः, २. 'स्तु' इति मूलकोशपाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

तत्र समिद्भेदमाह - दिक्ष्विति। धूर्जटौ दिक्षु पलाशखदिराश्वथोत्थिताः प्लाक्षी रोहिणजा च बिल्वतरुजा औदुम्बरी काष्मरी च समिधः स्युः। श्रीशे चतसृष्वाशासु तोरणदारुजाश्च समिधः, ब्रह्मजाः पालाश्यो वा समिधः। शूलिनि पञ्चहोमसमये ता वा तोरणदारुजा वा पालाश्यो वा। द्वयोः शिवविष्ण्वोः सदा सर्वदा अन्तराचार्यकुण्डे ब्राह्मी पालाशी समित्।।११०।।

विवरणम्।

रोहिणो वटः। तोरणदारुजा इति तासां दिग्व्यवस्थापि सैव। प्रागादिषु अश्वत्थोदुम्बरवटप्लक्षसमिध इति। ब्रह्मजा वेति। पालाश्यो दिक्चतुष्टयेऽपि विकल्प्यन्ते। नवहोमसम्भवे [१]तु पालाश्य एव ता वा शूलिनि पञ्चहोमसमय इति। पालाश्यो वा तोरणद्रुमसमिधो वेत्यर्थः। प्लक्षोदुम्बररोहि[२]णाश्वत्थास्तोरणद्रुमाः। ब्राह्मी सदान्तर्द्वयोरिति। शिवे हरौ च पञ्चहोमसम्भवे। नवहोमसम्भवेऽपि स्वोक्तसमिद्भेदपरिग्रहे केवलपालाशी-परिग्रहेऽपि गुरोः पालाश्येव समिदित्यर्थः।।११०।।

दिक्कुण्डेषु समिद्धवह्निषु ततो वेदादिमन्त्रैः क्रमात्
पालाशेध्मघृते चरुं च सघृतं हुत्वाथ भूरादिभिः।
शाङ्गींशे तिलसर्षपान् सहयवान् लाजान् घृतं चान्ततः
सर्वे जुह्वतु मूलतस्तदखिलं मूलानले च स्वयम्।।१११।।

विमर्शिनी।

शिवनारायणे होमानाह - दिक्कुण्डेष्विति। ततः शाङ्गींशे सर्वे मूर्तिपाः समिद्धवह्निषु दिक्कुण्डेषु पालाशेध्मघृते पलाशसमिधम् आज्यं चरुं सघृतं घृतेन सह चत्वारि द्रव्याणि वेदादिमन्त्रैः वेदानामादिभूतैर्मन्त्रैः 'अग्निमीले' 'इषे त्वा' 'अग्न आयाहि' 'शन्नो देवी' इत्येभिर्हुत्वाथ भूरादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च तथा तिलसर्षपान् सहयवान् लाजान् अन्ततोऽवसाने मूलतो घृतं च जुह्वतु मूलानले मध्याग्नौ तदखिलं द्रव्यनवकं स्वयं च जुहोतु। अत्र द्रव्यसम्बन्धिनो मन्त्राः, न कुण्डसम्बन्धिनः।।१११।।

---

१. 'वे न तु' क. पाठः, २. 'णवटास्तो' ख. ग पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

समिद्धवह्निष्विति सर्वेष्वप्यग्नेर्होमयोग्यताप्रदर्शनार्थम्। यदुक्तम् -

"स्निग्धे प्रदक्षिणावर्ते सुसमिद्धे हुताशने।
विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कार्यसिद्धये।।"

इति। वेदादिमन्त्रैर्दिक्कुण्डेष्विति सम्बन्धः। अथ भूरादिमन्त्रैरिति दिक्कुण्डेष्विति सम्बध्यते। मूलतस्तदखिलमिति। समिदादिनवद्रव्याणि। स्वयमिति गुरुः। अथवा वेदादिमन्त्रैः पालाशेध्मघृते चरुं च सघृतमित्येवं योजना। सर्वेषु[१] कुण्डेष्वप्येत एव मन्त्राः। अथ भूरादिभिस्तिलसर्षपान् सहयवान् लाजांश्चेति पुनर्योज्यम्। सर्वकुण्डेष्वपि भूरादयः घृतं चान्ततस्सर्वे जुह्वतु मूलत इति। सर्वकुण्डेष्वपि नवद्रव्यस्य मूलमुक्तम्। तदखिलं मूलानले च स्वयमिति। चकारो मूलत इत्येतदनुकर्षणार्थः। नवहोमसम्भवेऽपि सममेतदित्यवबोद्धव्यम्।।१११।।

**दुर्गाभिश्च सकृत् सकृद् घृतहुतिं कृत्वाद्यया मध्यतो
ब्राह्मीर्वेदमुखैर्दिशासु समिधो ब्रह्मोद्भवाः[२] पैप्पलीः।
तद्वत् खादिरबिल्वजाश्च जुहुयुस्ते त्रिष्टुभाज्यं चरुं
दुर्गायां सयवं सशालितिलसिद्धार्थं सदूर्वाग्रकम्।।११२।।**

विमर्शिनी।

दुर्गायां सर्वे गुरुमूर्तिपा पञ्चभिर्दुर्गाभिश्च सकृत् सकृद् घृतहुतिं कृत्वा मध्यतः आचार्यकुण्डे आद्यया त्रिष्टुभा ब्राह्मीः समिधः, दिशासु वेदमुखैः 'अग्निमीळे' इत्यादिचतुर्मन्त्रैर्ब्रह्मोद्भवाः पैप्पलीः तद्वत् खादिरबिल्वजाश्च समिधो जुहुयुः। ते सर्वे त्रिष्टुभा आज्यं चरुं सयवं सशालितिलसिद्धार्थं सदूर्वाग्रकं च सप्त द्रव्याणि जुहुयुः।।११२।।

विवरणम्।

वेदमुखैरिति। वेदादिमन्त्रैः। त इति। गुरुमूर्तिपाः। त्रिष्टुभेत्यस्याज्यादिभिस्सम्बन्धः अत्र समिदादीन्यष्ट द्रव्याणि। नवहोमोपपत्तावपि समानमेतत्। तदा च कोणकुण्डेषु पालाश्यः समिध इति।।११२।।

---

१. 'र्वकु' ख. घ. च. पाठः, २. 'ब्रा' ढ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

षट्कृत्वोऽत्र सनत्कुमारकमुखैराज्यं गुहेऽर्चाक्रमाद्
दिक्कुण्डाधिकृतैः स्वमूलयुगषट्द्वन्द्वाह्वयैश्चैकशः।
तत्तन्मूर्त्यणुना दिशासु जुहुयुर्मूलेन चान्तः समि-
त्सर्पिर्दीदिविलाजकांस्तिलयवान् सिद्धार्थकांश्च क्रमात्।।११३।।

विमर्शिनी।

गुहे अत्र अधिवासहोमे अर्चाक्रमाद् दिक्कुण्डाधिकृतैः पूजाक्रमात् प्रागादिक्रमेण दिक्कुण्डेष्ववस्थितैः सनत्कुमारकमुखैः सनत्कुमारभवपुत्रस्कन्दबाणहेमचूडभद्रसेनैर्मध्ये मूलेन च षट्कृत्वः आज्यं जुहुयुः। स्वमूलयुगषड्द्वन्द्वाह्वयैः मूलोपचारद्वादशनामभिः एकैकशः आज्यं जुहुयुः। पुनःदिशासु तत्तन्मूर्त्यणुना अन्तः मध्ये च समित्सर्पिर्दीदिविलाजकान्, दीदिवीति हविरुच्यते, तिलयवान् सिद्धार्थकांश्च सप्त द्रव्याणि क्रमाज्जुहुयुः।।११३।।

विवरणम्।

अर्चाक्रमाद् दिक्कुण्डाधिकृतैः सनत्कुमारकमुखैः षट्कृत्व इति सम्बन्धः। पूर्वकुण्डे सनत्कुमारः आग्नेयकुण्डे[1] भवपुत्र इत्यादिरिज्यायां क्रमः। स्वमूलयुगं मूलमनुरुपचारमनुश्च। षट्द्वन्द्वाह्वयानि द्वादशनामानि। तत्तन्मूर्त्यणुनेति। तत्तद्दिगधिकृत[2]सनत्कुमारादिमन्त्रेणेत्यर्थः। मूलेन चान्तरिति गुरुहोमाभिप्रायम्। अत्र मूलेन षट्कृत्वः सकृच्चोपचारः। द्वादशनामभिराज्यहोमः पूर्वचित इति। दीदिविः हविः।।११३।।

ब्रह्मद्रुखदिरबोधिप्लक्षवटोदुम्बरोद्भवाः समिधः।
प्रागादिदिक्क्रमात् स्युः स्कन्दे वैल्व्यः कदम्बजा वान्तः।।११४

विमर्शिनी।

तत्र समिध आह - ब्रह्मद्रुखदिरेति। ब्रह्मद्रुखदिरबोधिप्लक्षवटोदुम्बरोद्भवाः, बोधिरश्वत्थः, प्रागादिदिक्क्रमात् समिधः स्युः। अन्तर्बैल्व्यः कदम्बजा वा। (കദംബം = കടമ്പ്)।।११४।।

---

१. 'ये भ' घ. च. छ. पाठः, २. 'ते' घ. छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

षण्मन्त्रैश्च सकृत् सकृद् घृतहुतिं कृत्वा गणेशे निजै-
रष्टाशाधिकृतैर्गणञ्जयमुखैर्[1]मन्त्रैः समित्सर्पिषी।
सर्वे जुह्वतु चान्नलाजपृथुकाख्यान् लड्डुकापूपकान्
शष्कुल्याज्यममूनि मूलमनुना द्रव्याणि मध्ये गुरुः॥११५॥

विमर्शिनी।

गणेशेऽधिवासहोममाह गणेशे गुरुमूर्तिपाः षण्मन्त्रैः सकृत्सकृद् घृतहुतिं कृत्वा दिक्षु अष्टाक्षाधिकृतैः अष्टदिक्षु स्थितैर्गणञ्जयमुखैर्निजैर्मन्त्रैः समित्सर्पिषी अन्नलाजपृथुकाख्यान् लड्डुकापूपकान् शष्कुल्याज्यं च, (പൃഥുകം = അവൽ, ലഡ്ഡുകം = എള്ളുണ്ട. ശഷ്കുലി = അണ്ണാപ്പുലി) नव द्रव्याणि जुह्वतु। मध्ये गुरुरमूनि द्रव्याणि मूलमनुना जुहोतु॥११५॥

विवरणम्।

निजैः षण्मन्त्रैरिति सम्बध्यते। मूलमनुनाऽमूनि द्रव्याणीति षण्मन्त्रहोमोऽत्रापीष्यते। पञ्चहोमोपपत्तौ तु दिगधिकृता एव गणञ्जयादयः॥११५॥

पलाशखदिराश्वत्थशमीद्रुसमिधः स्मृताः।
दिक्षु बिल्वभवा मध्ये विदिक्षु च गणेश्वरे॥११६॥

विमर्शिनी।

तत्र समिध आह - गणेश्वरे दिक्षु पलाशखदिराश्वत्थशमीद्रुसमिधः मध्ये विदिक्षु च बिल्वभवाः समिधः स्मृताः॥११६॥

विवरणम्।

दिक्ष्विति पूर्वत्र सम्बन्धः॥११६॥

षट्षड्विंशतिनाम[2]मन्त्रघृतहोमान्ते प्रभेशे समित-
सर्पिर्दीदिविलाजशालियवसिद्धार्थांस्तिलान् जुह्वतु।
[3]सर्वे द्रव्यवशैः स्वमूलजिनवर्णाभ्यां हृदां शास्तृना-
म्नार्याख्येन भवाभिधेन शरमन्त्रेण स्वदिक्पाणुना॥११७॥

---

१. 'मुखैः' ढ. पाठः, २. 'मभिर्घृतमथार्ये मूलतोऽन्तः स', ३. 'दिक्षु इति विवरणादृतः' क. झ. ञ. ढ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

शास्तरि होमानाह - षट्षड्विंशतीति। प्रभेशे सर्व षट्षड्विंशतिनाममन्त्रघृतहोमान्ते षण्मन्त्रैः षड्विंशतिनाममन्त्रैश्च घृतहोमावसाने समित्सर्पिर्दीदिविलाजशालियवसिद्धार्थान् तिलांश्च द्रव्यवशैः द्रव्यवशादागतैर्मन्त्रैः सवमूलजिनवर्णाभ्यां मूलेन गायत्र्या हृदा हृदयमन्त्रेण शास्तृमन्त्रेण आर्याख्येन आर्यमन्त्रेण भवाभिधेन भवमन्त्रेण शरमन्त्रेण स्वदिक्पाणुना स्वस्वदिक्पालमन्त्रेण इत्यष्टभिर्मन्त्रैरष्ट द्रव्याणि जुह्वतु।।११७।।

विवरणम्।

षट्षड्विंशतिनामभिर्घृतमिति। मध्ये दिक्ष्वपि पञ्चहोमे नवहोमेऽपि समानमेवैतत्। दिक्ष्विति। मूर्तिपा इति भावः। द्रव्यवशैरिति। द्रव्याधीनक्रमैरेव न तु दिगधीनक्रमैरित्यर्थः। जिनवर्णो गायत्री। 'ओं रेवन्ताय नमः इत्ययं हृन्मन्त्रः। सर्वेऽप्येते दिक्पालमन्त्रवर्जं मूलविशेषा एवेति सम्प्रदायः।।११७।।

अथ शास्तृगोप्तृभूताधिपतिपदं ङेनमोन्वितं च पृथक्।
प्रणतिस्वाहान्तोऽयं शास्त्रणुरोमादिकः[१] समुद्दिष्टः।।११८।।

विमर्शिनी।

शास्त्रादिमन्त्रानाह - अथेति। अथ शास्तृगोप्तृभूताधिपतिपदं शास्तृपदं गोप्तृपदं भूताधिपतिपदं च पृथक् ङेनमोन्वितं चतुर्थ्येकवचनेन नमसा च युक्तं भवेत्। प्रणतिस्वाहान्तः नमःस्वाहान्तः ओमादिकः प्रणवादिकश्च एकविंशत्यक्षरः शास्त्रणुः समुद्दिष्टः।।११८।।

विवरणम्।

ओं शास्त्रे नमो गोप्त्रे नमो भूताधिपतये नमो नमः स्वाहेति शास्तृमन्त्रः।।११८।।

आर्याय विश्वगोप्त्रे सेनान्ये नतियुगाग्निजायाढ्यः।
तारादिरार्यमन्त्रः संप्रोक्तो लिख्यतेऽथ भवमन्त्रः।।११९।।

विमर्शिनी।

तारादिः, आर्याय विश्वगोप्त्रे सेनान्ये इति स्वरूपं, नतियुगाग्निजायाढ्यः नमो नमः स्वाहेति युक्तः सप्तदशाक्षर आर्यमन्त्रः संप्रोक्तः। अथ भवमन्त्रो लिख्यते।।११९।।

---

१. 'कस्त्रिसप्तार्णः।।' ख. ज. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

नमस्ते भवपुत्राय भवतुल्यबलाय च।
वरदाय नमस्तेऽस्तु भक्तप्रियहिताय वै।।१२०।।

विमर्शिनी।

तं लिखति-नमस्त इति।।१२०।।

स्वाहा इति।।

ओं शराय नमस्तेऽस्तु नमः कुक्कुटकेतवे।
नमस्ते नीलरूपाय नीलाम्बरधराय च।।१२१।।

विमर्शिनी।

शरमन्त्रं च पठति - ओं शरायेति।।१२१।।

सनतिद्वितयस्वाहान्तोऽयं स्याच्छरमन्त्रकः।
वदामि प्राग्दिगीशाणुममुना[1]न्यान् समुन्नयेत्।।१२२।।

विमर्शिनी।

सनतिद्वितयस्वाहान्तः नमो नमः स्वाहेत्यन्तोऽयं शरमन्त्रकः स्यात्। प्राग्दिगीशाणुम् इन्द्रमन्त्रं वदामि। अमुना इन्द्रमन्त्रेण अन्यान् अग्न्यादिमन्त्रान् समुन्नयेत्।।१२२।।

विवरणम्।

अमुनान्यानिति। सुरादिपदस्थाने तेजआदिपदयोजनयेति भावः।

ओमिन्द्राय सुराधिपतय इति संकीर्त्य सायुधार्णान्ते।
वदतु सवाहनपरिवारायेति नमोन्तमिन्द्रमनुरुक्तः।।१२३।।

विमर्शिनी।

ओं इन्द्राय सुराधिपतय इति संकीर्त्य सायुधार्णान्ते सायुध इत्यक्षरान्ते सवाहनपरिवारायेति वर्णान् नमोन्तं वदतु। एष इन्द्रमनुरुक्तः।।१२३।।

मध्ये पालाश्यः स्युः परितोऽथ पलाशखदिरचलदलजाः।
प्लक्षवटोदुम्बरजाः समिधो बैल्व्यश्च मार्गजाश्चात्र।।१२४।।

---

१. 'मनुना' ढ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

समिधः कथयति - मध्य इति। मध्ये पालाश्यः स्युः। अथ परितः पलाशखदिरचलदलजाः। चलदलोऽश्वत्थः। प्लक्षवटोदुम्बरजाः बैल्व्यः मार्गजाश्च समिधः स्युः।।१२४।।

विवरणम्।

पञ्चहोमसमये तु दिक्षु स्वतोरणद्रुमसमिधो वा पलाशाश्वत्थवटबिल्वसमिधो वा ग्राह्याः।।१२४।।

[1]मध्ये दिक्ष्वपि वा बहिश्च चतसृष्वार्ये समित्सर्पिषी
मूलेनौदनलाजसर्षपयवा होम्यास्तिलाश्चाज्यकम्।
दिक्षु स्युः समिधोऽत्र पिप्पलवटप्लक्षाख्यशम्याकजा
लाजाद्येषु तिलान्तिमेषु मनवोऽत्रार्यादयो वा क्रमात्।।१२५।।

विमर्शिनी।

पञ्चहोमपक्षे विकल्पमाह - मध्य इति। आर्ये मध्ये बहिश्चतसृषु दिक्षु च समित्सर्पिषी ओदनलाजसर्षपयवास्तिलाशचाज्यकं च मूलेन होम्याः। अपि वा अत्र पक्षे दिक्षु पिप्पलवटप्लक्षाख्यशम्याकजाः समिधः स्युः। अत्र लाजाद्येषु तिलान्तिमेषु च द्रव्येषु चतुर्षु आर्यादयः 'आर्याय विश्व' 'नमस्ते' 'ओं शराय' 'ओमिन्द्राय' इत्यादि च चत्वारो मन्त्रा वा क्रमात् स्युः।।१२५।।

विवरणम्।

शास्त्रर्येव विकल्पेन होमान्तरमाह - आर्येऽन्तश्चेति। कृते त्वाख्यहुत इति। षट्षड्विंशतिनामभिर्घृतहुते कृते इत्यर्थः। लाजान्तचतुष्केति। प्रागुक्तं समित्सर्पिर्दीदिविलाजेत्येतद् गृह्यते। सर्वकुण्डेषु मूलमेव मन्त्रः। यद्वा समित्सर्पिर्हविषामेव मूलं, लाजसर्षपयवतिलानामार्यादिमन्त्राः पुनर्घृतस्य मूलं तदेतदाह - लाजाद्येष्विति। आर्यादयो वेति।

---

१. 'आर्येऽन्तश्च चतुर्दिशासु च कृते त्वाख्याहुते मूलतो
वा लाजान्तचतुष्कसर्षपयवा होम्यास्तिलाश्चाज्यकम्।'
इति विवरणादृतः झ. ञ. ढ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

'आर्यः शास्ता गुहासन्नः सेनानीश्च प्रभापतौ'

इत्युक्ता ग्राह्याः। नवहोमसम्भवे त्विह कोणेषु पालाश्य एव समिधः।

वेदाद्यैर्जुहुयुः सर्वे मूलेन गुरुरेव च।
अष्टमूर्तिभिरष्टासु जुहुयुर्वाष्टमूर्तिपाः।।

इति।।१२५।।

हुत्वेत्यष्टशतादिसंख्यमुदिता[१]णुद्रव्यक्लृप्त्याखिले
संपातं मनुबिम्बके समुपसिच्य स्वस्वमन्त्रान् जपे[२]त्।
तत्तद्द्रव्यहुतौ क्रमेण शरजे पज्जानुनोर्गुह्यके
नाभीवत्सशिरःशिखासु विधिवत् संपातमप्यर्पयेत्।।१२६।।

विमर्शिनी।

अथ सामान्येन क्रियाशेषमाह - हुत्वेति। अखिले इति एवम् उदिताणुद्रव्यक्लृप्त्या उक्तमन्त्रद्रव्यक्लृप्त्या अष्टशतादिसंख्यमित्यादिशब्द उभयथा योजनीयः। अष्टसहस्रं वा अष्टविंशत्यादिकं वेति। उक्तसङ्ख्यं हुत्वा संपातं मनुबिम्बके समुपसिच्य स्वस्वमन्त्रान् स्वस्वहोममन्त्रान् जपेत्। शरजे तत्तद्द्रव्यहुतौ पज्जानुनोः गुह्यके नाभीवत्सशिरश्शिखासु, वत्सं हृदयम्, एषु स्थानेषु गुरुमूर्तिपाः क्रमेण संपातं विधिवत् तत्र तत्र स्रुवेण अर्पयेत् अर्पयेयुः।।१२६।।

विवरणम्।

हुत्वेति। इत्येवमित्यर्थः। अष्टशतादिसङ्ख्यमिति। यदुक्तम् -

"अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टाधिकं तु वा।
सङ्ख्यात्र समिदादीनामष्टाविंशतिरेव वा।।"

इति। सम्पातं मनुबिम्बके समुपसिच्येति। सम्पातमेकस्मिन् पात्रे संयोज्य प्रतिमाया मूर्ध्नि स[३]मर्पयेत्। यद्वा तत्तद्द्रव्यहुतौ क्रमेणेत्येतदिहापि सम्बन्धनीयम्। तथा च प्रतिद्रव्यं सम्पातस्प[४]र्शो भवति। पादादिमूर्धान्तं वा स्पर्शनं स्यात्। स्कन्दे तथा दर्शनात्। स्वस्वमन्त्रानिति तत्तद्धोममन्त्रा उक्ताः। जपेदिति। गुरुः। यद्वा स स इति। गुरुर्मूर्तिपाश्च

१. 'तं द्रव्याणुक्लृ' क, 'तद्रव्याणुक्लृ' ग. झ. ञ. ढ. पाठः, २. 'जपन्' ढ. पाठः, ३. 'सश्पृशेत्', ४. 'र्शोऽपि भवति'

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

स्वं स्वं सम्पातं परितोऽवस्थिता यथोक्तं समर्प्य पुष्पाराधिपूर्वकं दर्भैर्बिम्बं स्पृशन्तः स्वस्वहुतमन्त्रान् जपेयुरित्यर्थः। विधिवदित्येतदिहापि समानम्। वत्सो वक्षः। विधिवदिति तत्तन्मन्त्रजपादिकमुक्तम्। सम्पातमप्यर्पयेदिति। प्रतिपत्तिं[1] च कुर्यादित्यपिशब्दाशयः। यथोक्तम् -

"जगदुत्पत्तिसंस्थानं मायाभावं च सर्वशः।
सदसद्भावभावं च चिन्तयेद् देवसन्निधौ॥"

इति॥१२६॥

त्र्यक्षे मृत्युजिता हुनेच्च[2] दधिमध्वाज्यं गणानामृचा
विघ्नेशेऽष्टयुतं शतं मधुघृतक्षीराणि शेषेष्वथ।
भूराद्यैः क्रमशो घृतं दधि पयो मध्वष्टशो मूलतः
सर्वं चापि गुहे पयोदधिमधून्याज्यं च भूरादिभिः॥१२७॥

विमर्शिनी।

शान्तिहोमं च तत्रैव स्विष्टकृतः प्राक् कुर्यादित्याह - त्र्यक्ष इति। त्र्यक्षे मृत्युजिता मृत्युञ्जयमन्त्रेण दधिमध्वाज्यं चाष्टशतं हुनेत्। विघ्नेशे गणानामृचा मधुघृतक्षीराण्यष्टशतं हुनेत्। अथ शेषेषु भूराद्यैश्चतुर्भिः क्रमशः घृतं दधि पयो मधु च अष्टशो मूलतः सर्वं चापि गुहे भूरादिभिः पयेदधिमधून्याज्यं चाष्टशो हुनेत्। अयं शान्तिहोमः गुरुमूर्त्तिपैः सर्वैर्वा गुरुणैव वा होतव्यः। उभयथा चागमेषु दर्शनात्॥१२७॥

विवरणम्।

शान्तिहोममाह - त्र्यक्ष इति। शेषेष्वथेत्युपरि सम्बध्यते। मूलतस्सर्वं चापीति। मिलितमिति भावः। जुहोत्विति निर्देशादेव आचार्यस्यैवायं होमोऽवसीयते। दधिम[3]ध्वाज्यमित्यष्टयुक्तं[4] शतमिति सम्बन्धनीयम्। सङ्ख्यानियम इह सर्वत्र विवक्षित एवेति बोद्धव्यम्॥१२७॥

पञ्चद्रव्यभवं स्रुवेण पदनाभीहृच्छिरस्स्वर्पयेत्
संपातं सकलाङ्गकेऽपि मनुबिम्बे स्वस्वहोमान्ततः।

---

१. 'तिश्च कार्था इत्यपि शब्दार्थ।' क. पाठः, २. 'जुहोतु द' इति मूलकोशपाठः, ३. 'दुग्धाज्य' घ, ४. 'क्तं सम्ब' क

Shripuram Publications
www.shripuram.org

पद्गुह्यात्ममुखे क्रमेण च चतुर्द्रव्योद्भवं त्र्युद्भवं
त्रिस्थाने प्रयजेच्च किञ्चन पृथक् प्रक्षालयेच्च स्रुवम्[1]।।१२८।।

विमर्शिनी।

तत्संपातस्पर्शनमाह - पञ्चद्रव्यभवमिति। पञ्चद्रव्यभवं संपातं मनुबिम्बके पदनाभीहृच्छिरस्सु पृथक्[2] सकलाङ्गकेऽपि स्वस्वहोमान्ततः स्रुवेणार्पयेत्। चतुर्द्रव्योद्भवं पद्गुह्यात्ममुखेषु क्रमेण च त्र्युद्भवं त्रिस्थाने आधारहृद्भ्रूमध्येषु च। पृथक् किञ्चन प्रयजेच्च। पृथक् स्रुवं प्रक्षालयेच्च।।१२८।।

विवरणम्।

पञ्चद्रव्यभवमिति सम्पातो विशेष्यते[3]। सकलाङ्गकेऽपीति। मूर्धान्तं[4] स्पर्शनमिति सम्प्रदायः। आत्मशब्दो हृदयवचनः। त्रिस्थान इति। शिवे ब्रह्मविष्णुरुद्रभागेषु गणपतौ पादहृच्छिरस्वित्यर्थः। प्रयजेच्च किंचनेति। गुरुरेव। हुतमन्त्रेण मूलेन च यजनं जपश्चेष्यते। पृथगित्युपर्यपि योज्यम्। प्रक्षालयेच्चेत्युत्तरहोमार्थम्। तदुक्तम् -

"क्षालयित्वा स्रुवं पश्चात् कुर्याद् द्रव्यान्तराहुतिम्।"

इति।।१२८।।

सर्वेष्विह स्वोदितशक्तिबीजतः
शिवेऽथवोमावसुवर्णतो घृतम्।
आहुत्य पीठेऽङ्घ्र्युपले ध्रुवेण तत्
संपातमासिच्य तथाधिवासयेत्।।१२९।।

विमर्शिनी।

पुनः पीठाद्यधिवासनार्थं होमोऽप्यत्रैव कार्य इत्याह - सर्वेष्विति। इहैव सर्वेषु देवेषु स्वोदितशक्तिबीजतः स्वस्वशक्तिबीजेन, शिवे अथवा उमावसुवर्णतः औमेयेनाष्टाक्षरेण घृतमष्टशतादिसंख्यमाहुत्य पीठे ध्रुवेण च घृतमाहुत्य अङ्घ्र्युपले नपुंसकशिलायां च तत्संपातं चासिच्य तथा तद्द्वयमधिवासयेत्।।१२९।।

---

१. 'ध्रुवम्'।। ढ, २. 'क् स्रुवेण स' क, क् स्रुव स क. च. पाठः, ३. 'विशिष्यते' क. पाठः, ४. 'न्तं दिस्प' ग. घ. छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publication
www.shripuram.org

विवरणम्।

इदानीं पीठाधिवासहोममाह - सर्वेष्विहेति। उमावसुवर्णमौमेयमष्टाक्षरं, तत्सम्पातमासिच्येति सम्बन्धः। अङ्घ्र्युपले ध्रुवेणेति घृतमाहुत्ये[१]ति सम्बन्धः। ब्रह्मशिलायामित्यर्थः। अ[२]त्रानन्तपृथिवीहोमोऽपि स्यात्। पीठहोमे धर्मादिहोमोऽप्युचित एव। होमद्वये[३] तत्तन्मन्त्रेण पूर्णाहुतिः। तथाधिवासयेदिति। बिम्बवद्धुतमन्त्रजपादिकमुक्तम्। यद्वा बिम्बमपि स्वसम्पातस्पर्शने कृतेऽधिवास[४]नीयमिति प्रासादहोमोऽपीदानीं कार्यः। वक्ष्यति हि - 'पीठाधिवाससमये विहिताधिवासम्' इति। प्रासादमन्त्रस्तु प्रागुक्त एव। ते[५]नाष्टशतादिसङ्ख्यं घृतं हुत्वा तत्सम्पातं प्रासादमूर्तौ समर्प्य तदधिवासनं कार्यम्। पीठादे[६]व भूतसंहाराद्यनन्तरं प्रासादान्तस्तल उपविश्य तस्यापि भूतसंहारादिलिपि न्यासान्तं कृत्वा मन्त्रोदयादि कार्यम्। तत्त्वन्यासः त्रितत्त्वन्यासोऽपीह क्रियते। बिम्बस्थाने परतत्त्वं गर्भगृहे विद्यातत्त्वं तद्बहिरात्मतत्त्वमिति। पूजाक्लृप्तिस्तु प्रागुक्तैवेति।।१२९।।

पक्वोपदिष्टमनुनाष्टशतादिसंख्यं
रत्नार्थमाज्यमिह वैव तथा जुहोतु।
स्वैरष्टबन्धविधये नवशक्तिमन्त्रैः
संपातयुग्ममपि रक्षतु तद्धुतात्तम्।।१३०।।

विमर्शिनी।

अथाचार्यः इहेवाग्निमुखे वा पृथगग्निमुखं कृत्वा तत्र वा रत्नार्थं रत्नविन्यासार्थं पक्वोपदिष्टमनुना स्वस्वपक्वहोमार्थमुक्तेन मन्त्रेणाष्टशतादिसंख्यमाज्यं जुहोतु। तथाचाष्टबन्धविषये स्वैः स्वैर्नवशक्तिमन्त्रैराज्यं जुहोतु। तद्धुतात्तं तद्धोमद्वयाद् गृहीतं सम्पातद्वयं रक्षतु।।१३०।।

विवरणम्।

रत्नन्यासमाह - पक्वोपदिष्टमनुनेति। इह वैवेति। आचार्यकुण्ड एव। प्रासादो-दग्भागेऽग्निमाधाय तस्मिन्वेत्यभिप्रायः। प्रासादो[७]त्तरभागे तु रत्नन्यासतः पूर्वमेवायं होमः स्यात्। तदुक्तम् - स्थापयेत् पञ्चगव्येन गर्तम्' - इत्यादि।

---

१. 'त्येतीह सम्ब', २. 'त' च, ३. 'येऽपि त', ४. 'सनियममिति' क. पाठः, ५. 'एतेना' क. पाठः, ६. 'देर्भूत' क. पाठः, ७. 'दोदग्भागे' घ. च. पाठः

Shripuram Publications www.shripuram.org

होमकर्म ततः कुर्यात् प्रासादोत्तरपार्श्वतः।

इत्यादि इति। शक्तिहोममप्याह - स्वैश्चाष्टबन्धविधय इति। इहैव वा इत्येतदिहापि समानम्। पश्चाद्धोमे चतुर्द्रव्यहोमोऽपि कार्यः। पीठहोमादिष्वपि समानमेतत्। रक्षत्विति। परेद्यव्येवैतदुपयोग इत्यभिप्रायेणोक्तम्।।१३०।।

गायत्र्याज्यहुतान्ते गुहे हुनेद् ब्रह्मसोमवसुरुद्रान्।
रत्नानि बीजलोहान् धातूनुक्त्वौषधीश्च रत्नहुतौ।।१३१।।

विमर्शिनी।

गुहे हुतौ गायत्र्याज्यहुतेरन्ते ब्रह्मसोमवसुरुद्रान् 'ब्रह्मणे स्वाहा' 'सोमाय स्वाहा' 'वसुभ्यः स्वाहा' 'रुद्रेभ्यः स्वाहा' रत्नानि 'रत्नेभ्यः स्वाहा' बीजलोहान् 'बीजेभ्यः स्वाहा' 'लोहेभ्यः स्वाहा' धातून् 'धातुभ्यः स्वाहा' ओषधीः 'ओषधिभ्यः स्वाहा' एतान् ब्रह्मादीनुक्त्वाज्यं हुनेत्।।१३१।।

कृत्वा स्विष्टकृदाद्यं स्वकल्पविधिना प्रसाद्य विभुमन्ते
सर्वेऽपि परिसमूहनपर्युक्षण[१]पूर्विकाः क्रियाः कुर्युः।।१३२।।

विमर्शिनी।

एवं सर्वत्र होमानन्तरं स्विष्टकृदाद्यं स्वकल्पविधिना कृत्वा विभुं देवं प्रसाद्यान्ते सर्वेऽपि ते परिसमूहनपर्युक्षणपूर्विकाः क्रियाः कुर्युः।।१३२।।

विवरणम्।

एवं कृत्स्नमधिवासहोममुक्त्वा इदानीमुपरिष्टात्तन्त्रमाह - कृत्वा स्विष्टकृदाद्यमिति। स्वकल्पविधिनेत्येतदध उपरि च सम्बन्धनीयम्।।१३२

मण्डपबाह्येऽवाच्यां धेनूर्गङ्गाह्वयां तथा यमुनाम्।
गोदावरीं सरस्वत्याख्यां चास्थाप्य नामभिः प्रयजेत्।।१३३।।

दुग्ध्वा गायत्र्या ताः श्रीरमणे तारकेण दुर्गायाम्।
आभ्यामेव मनुभ्यामनयोः स्वाग्नौ पयश्चरुं श्रपयेत्।।१३४।।

---

१. 'णादिकाः' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

अथेह गोदोहनादिकमाह - मण्डपबाह्य इति। श्रीरमणे विष्णौ मण्डपबाह्ये आवाच्यां दक्षिणस्यां दिशि गङ्गाह्वयां तथा यमुनां गोदावरीं सरस्वत्याख्यां च धेनूरास्थाप्य नामभिः 'गङ्गायै नमः' इत्यादिभिः प्रयजेत्। पुनर्गायत्र्या दुग्ध्वा, दुर्गायामप्येवं संस्थाप्य सम्पूज्य तारकेण दुग्ध्वा, अनयोर्विष्णुदुर्गयोः स्वाग्नौ आचार्यकुण्डस्थाग्नौ आभ्यामेव गायत्रीप्रणवाभ्यां पयश्चरुं पायसं श्रपयेत् पाचयेत्॥१३३, १३४॥

विवरणम्।

मण्डपबाह्येऽवाच्यामिति। दक्षिणा दिग्वाची भवति। गङ्गादिनामान्युपाह्वानपूजनार्थानि॥१३३॥

स्वाग्नावित्याचार्यकुण्डे। श्रपणप्रक्रिया त्वेवमुक्ता।
"क्षालिताज्याक्तसक्षीरामुखामारोप्य तण्डुलान्।
क्षालितान् समुपस्तीर्णान् न्यस्यालोड्यावधट्य च॥
उपस्तीर्योदगुद्वास्य क्षालितं प्रोक्ष्य पूजयेत्।"

इति॥१३४॥

इष्ट्वा तथैव बिम्बे निवेदयेन्मण्डले च हविरर्धम्।
हुत्वांशेन निजाग्नौ सदक्षिणं भोजयेदुदग् विप्रान्॥१३५॥

विमर्शिनी।

बिम्बे मण्डले च तथैव गायत्र्या प्रणवेन वेष्ट्वा हविरर्धं हविषोऽर्धमर्धं निवेदयेच्च। अंशेन निजाग्नौ हुत्वा मण्डपस्योदग्भागे विप्रान् सदक्षिणं दक्षिणादानसहितं भोजयेच्च॥१३५॥

विवरणम्।

इष्ट्वेति बिम्बे मण्डले च विधिवत् पूजोक्ता। तथैवेत्याभ्यामेव[1] मनुभ्याम् इति भावः। हविरर्धमिति। तद्धविर्द्विधा विभज्यैकमंशमुपादाय तदर्धमर्धमित्यर्थः, यथोक्तमुपस्तीर्य शुभे पात्रे क्षिप्तं प्रत्यभिघार्याक्षतं च आद्यं भागं देवाय कल्पयेदिति। हुत्वांशेनेति।

---

१. 'थेत्याभ्या' घ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

शेषार्धेऽप्यर्धेनेति[१] भावः। तच्छेषस्यार्धेन ओदनान्तरोपसेकादिशालिना ब्राह्मणभोजनं शेषार्धेन च बलिरिति द्रष्टव्यम्[२]।

शिव एकादश हरौ भोज्याः स्युर्द्वादश द्विजाः।
दुर्गायां नव सेनान्यामपि द्वादश षट् तु वा।।
द्वादशैवेशगोविन्दे विघ्नेऽष्टावार्यकोऽपि च।।१३५।।

आद्याश्चेति बहिर्दिक्षु वृक्षेष्विति विदिक्ष्वपि।
विनायका इति हरेदष्टाशास्वनयोर्बलिम्।।१३६।।

विमर्शिनी।

पुनरनयोर्विष्णुदुर्गयोर्मण्डपस्य बहिर्दिक्षु 'आद्याश्चे'ति, विदिक्षु 'वृक्षेष्वि'ति, पुनरपि पूर्वाद्यष्टाशासु 'विनायका' इति च बलिं हरेत्।।१३६।।

विवरणम्।

बलिमाह - आद्याश्चेति त्र्यावृत्त्यायं बलिर्भवति। बहिर्दिक्ष्विति। मण्डपबहिर्भागे। अनयोरिति। विष्णौ दुर्गायां च।।१३६।।

आद्याश्च कर्मजाश्चैव ये भूताः प्राग्दिशि स्थिताः।
प्रसन्नाः परितुष्टास्ते प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम्।।१३७।।

विमर्शिनी।

दिग्गतान् मन्त्रानाह - आद्याश्चेति।।१३७।।

प्रागिति प्राक्पदेऽन्यासु दक्षिणे पश्चिमे पदे।
उत्तरे च पदं प्रोच्य वाच्यो दिग्बलिमन्त्रकः।।१३८।।

विमर्शिनी।

प्रागितीति। प्राग्गतो मन्त्रः। अन्यासु दिक्षु प्राक्पदे प्रागिति स्थाने दक्षिणे पश्चिमे उत्तरे च पदं प्रोच्य उक्त्वा दिग्बलिमन्त्रको वाच्यः।।१३८।।

---

१. 'पार्वेनेति' क. पाठः, २. 'व्यम्।। बलि' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

प्रागितीति प्राक्पदं[1] इति। प्राग्दिशीत्येतत् स्थान इत्यर्थः। यथा - ये भूता दक्षिणे स्थिता इत्यादि। अन्यास्विति। दिक्ष्विति शेषः।।१३८।।

वृक्षेषु पर्वताग्रेषु ये विदिक्षु च संस्थिताः।
भूमौ व्योम्नि स्थिता ये च तेऽपि गृह्णन्त्विमं बलिम्।।१३९।।

विमर्शिनी।

कोणगतमन्त्रमाह - वृक्षेषु पर्वताग्रेष्विति।।१३९।।

विनायकाः क्षेत्रपालाः ये चान्ये बलिकाङ्क्षिणः।
पूर्वाद्याः पार्षदाः सर्वे तेऽपि गृह्णन्त्विमं बलिम्।।१४०।।

विमर्शिनी।

अष्टाशागतं मन्त्रमाह - विनायका इति।।१४०।।

सामान्यं[2]दुग्धसिद्धं पायसमन्येषु मूलमन्त्रेण।
इष्ट्वा निवेद्य हुत्वा विप्रान् सम्भोज्य किरतु बलिमेवम्।।१४१।।

विमर्शिनी

अन्येषु देवेषु बिम्बे मण्डले च मूलेन देवमिष्ट्वा सामान्यदुग्धसिद्धं सामान्यक्षीरे सामान्याग्नौ श्रपितं पायसं निवेद्य स्वाग्नौ हुत्वा विप्रानपि सम्भोज्य एवं वक्ष्यमाणमन्त्रेण बलिं किरतु।।१४१।।

विवरणम्।

सामान्यदुग्धसिद्धमिति। नात्र स्वयं दोहनमिति भावः। श्रपणं त्विह लौकिकाग्नावेव स्यात्। मूलमन्त्रेणेष्ट्वेति। बिम्बे मण्डले चेति भावः। प्राग्वत्तद्विभागः।।१४१।।

"देवं रुद्रं पुरस्कृत्येमं बलिं प्रतिगृह्णन्तु सर्वभूतानि पैशाचान्तं यजामहे।"

विमर्शिनी।

तन्मन्त्रं लिखति - देवं रुद्रमिति।

---

१. 'द इति। प्राग्दिशीत्यत्र यत् प्रथमं पदं प्रा' क. ख. ग. घ. च. पाठः, २. 'न्ये' ढ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

अमुना मनुनाष्टाशास्वेकावृत्त्या बलिं करोतु शिवे।
रुद्रपदस्थानगतस्वस्वपदेनापि तेन शेषेषु।।१४२।।

विमर्शिनी।

शिवेऽमुना मनुनाष्टाशास्वेकावृत्त्या बलिं करोतु। शेषेषु देवेषु रुद्रपदस्थानगतस्वस्वपदेन तेन मन्त्रेण च।।१४२।।

इमं स्कन्दं पुरस्कृत्य ये देवा ये च राक्षसाः।
ये भूता येऽसुराः सर्वे[1] विशाचाः किन्नरास्तथा।।१४३।।

गन्धर्वाः पन्नगा नागा ऋषयश्च खगा अपि।
यक्षाश्च मातरः सर्वे चारकाः परमात्मनः।।१४४।।

ते सर्वे प्रतिगृह्णन्तु तेभ्यस्ताभ्यो नमो नमः।
इत्यष्टदिक्षु विकिरेद् बलिं क्रौञ्चनिषूदने।।१४५।।

विमर्शिनी।

क्रौञ्चनिषूदने स्कन्दे 'इमं स्कन्दं पुरस्कृत्य' इत्यादिमन्त्रेणाष्टदिक्षु बलिं विकिरेत्।।१४३, १४४, १४५।।

विवरणम्।

स्कन्दे बलिमाह - इमं स्कन्दमिति।।१४३।।

आचम्य नैवेद्यविसर्जनाद्यं
सर्वत्र निर्वर्त्य समुक्तनीत्या।
प्रसन्नपूजामपि संविधाय
प्रजप्य मन्त्रान् प्रकरोतु रक्षाम्।।१४६।।

विमर्शिनी।

सर्वत्र क्रियाशेषमाह - आचम्येति। सर्वत्र देवेष्वाचम्यान्तः प्रविश्य नैवेद्यविसर्जनाद्यं समुक्तनीत्या निर्वर्त्य प्रसन्नपूजामपि संविधाय स्वीयान् मन्त्रान् प्रजप्य रक्षां करोतु।।१४६।।

---

१. 'सर्पाः' ज. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

अथ सर्वेष्वपि पूजाशेषमाह - आचम्येति। प्रजप्य मन्त्रानिति मूलाङ्गादिग्रहणम्। यद्वा 'सूक्तं पौरुषमैन्दिर'मित्यादिवक्ष्यमाणानां कलशपूजान्तभाजां वा ग्रहणम्।।१४६।।

रत्नादिकं च शयने विनिधाय वायु-
वह्न्यादिबीजपवनायमनैर्विशोध्य।
सम्पूज्य च स्वहवनोदितमन्त्रकेण
तारेण वैषु सकलेष्वधिवास्य रक्षेत्[1]।।१४७।।

विमर्शिनी।

रत्नादिकं रत्नन्यासद्रव्यगणं देवस्य शयन एव विनिधाय वायुवह्न्यादि-बीजपवनायमनैः शोषणादिभिर्विशोध्य स्वहवनोदितमन्त्रकेण स्वस्वरत्नहोमोपदिष्टमन्त्रेण तारकेण वा सम्पूज्य एषु सकलेष्वेवमधिवास्य रक्षेत्

विवरणम्

रत्नानामधिवासमाह - रत्नादिकं चेति। शयन इति। देवशय्यायामेवे-त्यर्थः।।१४७।।

इतिहासपुराणनृत्तगीता-
दिभिराघोष्य महोत्सवं समन्तात्।
रजनीमपि जाग्रदेव शेषां
गमयेत् तत्पदसंविमर्शिचेताः।।१४८।।

विमर्शिनी।

मण्डपस्य समन्ताद् इतिहासपुराणनृत्तगीतादिभिर्महोत्सवमाघोष्य तत्पदसंविमर्शिचेताः तस्मिन् देवस्वरूपे सम्यग्विमर्शनशीलेन चेतसा युक्त आचार्यः शेषां रजनीं रात्रिमपि जाग्रद् अस्वप्न एव गमयेत्।।१४८।।

---

१. 'त्।। प्रासादे परितोऽष्टदिक्षु सिकताक्लृप्तेष्वथ स्थण्डिलेष्वाधायाजितपावकं शिखिमुखं कृत्वा सकुम्भार्चनम्। जुह्वत्त्वष्टघृतं पलाशसमिधो मूलेन तावद् घृतं गायत्र्या च हरित्क्रमादिह समिद्भेदोऽथवा गृह्यताम्।। एवं शाङ्र्गधरे विधाय परिहोमांस्ताम्रकुम्भं परं तत्सम्पातघटोदकैः समभिपूर्याष्टार्णवर्णैः क्रमात्। एकीभूतचितिं स्वमूलमनुना सङ्कल्प्य तस्मिन् विभुं प्राच्यविष्ट्य नवांशुकेन करगुप्तं मण्डपान्तर्नयेत्।। इति ख. ज. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

रात्रिशेषकार्यमाह[1] - इतिहासेति। तत्पदसंविमर्शिचेता इति। तत्पदं तस्य देवस्य तदेव स्वरूपं बिम्बेऽधिवसतो[2] देवस्य तथाविधोत्सवावस्थं रूपं धिया सम्यग्विमृशन्निति भावः।।१४८।।

इति तन्त्रसमुच्चयविवरणे पञ्चमः पटलः।

इति तन्त्रसमुच्चयचे समाप्तिं
समवाप्तः पटलोऽत्र पञ्चमोऽभूत्।
निजभावनमन्त्रबिम्बपीठा-
द्यधिवासार्चनतद्धुतादियुक्तः।।१४९।।

विमर्शिनी।

पटलमुपसंहरति - इतीति। इति तन्त्रसमुच्चये पञ्चमः पटलः समाप्तिं समवाप्त प्राप्तोऽभूत्। कथंभूतः, निजभावनमन्त्रबिम्बपीठाद्यधिवासार्चनतद्धुतादियुक्तः निजभावना आचार्यस्य सकलीकरणादि मन्त्रबिम्बस्य पीठस्य आदिशब्देन नपुंसकशिलादेश्चाधिवासनं तदर्चनं तद्धोमादि च यानि तैर्युक्तः।।१४९।।

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्यां पञ्चमः पटलः।

१. 'हेति। त' क. घ. ङ. च, पाठः, २. 'वासो दे' क. ङ. 'वासतो दे' ग. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org